УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН
ТАМГЫН ГАЗАР

ПАРЛАМЕНТЫН
СУДАЛГАА
СУРГАЛТЫН
ХҮРЭЭЛЭН

МОНГОЛ УЛСЫН ЗАРИМ АЙМАГ, СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Мэдээлэл, лавлагаа
Судалгааны код: **СТ-24/408**

Захиалагч:	УИХ-ын Тамгын газар, ажлын хэсэг
Хянасан:	ПССХ-ийн захирал Ц.Цогзолмаа
Судалгаа удирдсан:	ПССХ-ийн Судалгааны албаны ахлах зөвлөх Б.Үүрцайх (Ph.D)
Судлаачид:	Э.Дашзэгвэ, И.Жаргалзаяабямба, О.Нарантуяа, Ц.Ариунаа

Улаанбаатар хот
2024

АГУУЛГА

I БҮЛЭГ.АРХАНГАЙ АЙМГИЙН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД 3

Нэг.Тойм лавлагаа 3

Хоёр.Хүн ам зүйн үзүүлэлтүүд 5

Гурав.Нийгмийн үзүүлэлтүүд 6

Дөрөв.Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд 7

Тав.Сумдын нийгэм, эдийн засгийн үндсэн үзүүлэлтүүд 10

II БҮЛЭГ.БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД 38

Нэг.Тойм лавлагаа 38

Хоёр.Хүн ам зүйн үзүүлэлтүүд 41

Гурав.Нийгмийн үзүүлэлтүүд 42

Дөрөв.Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд 43

Тав.Сумдын нийгэм, эдийн засгийн үндсэн үзүүлэлтүүд 45

III БҮЛЭГ.ӨВӨРХАНГАЙ АЙМГИЙН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД 68

Нэг.Тойм лавлагаа 68

Хоёр.Хүн ам зүйн үзүүлэлтүүд 71

Гурав.Нийгмийн үзүүлэлтүүд 72

Дөрөв.Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд 73

Тав. Сумдын нийгэм, эдийн засгийн үндсэн үзүүлэлтүүд 75

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ 100

I БҮЛЭГ.АРХАНГАЙ АЙМГИЙН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

НЭГ.ТОЙМ ЛАВЛАГАА

1.Товч түүх:
Халхын Сайн ноён хан аймаг 1725 онд байгуулагдсан. 1911 оны Үндэсний эрх чөлөөний хөдөлгөөний дараа Богд хаант Монгол Улсын Сайн ноён хан аймаг нэртэй байсан бөгөөд Ардын Засгийн газрын 1923 оны 10 дугаар сарын 19-ний хурлын 39 дүгээр тогтоолоор аймгуудын нэрийг өөрчлөхөд тус аймгийн нэрийг Цэцэрлэг мандал уулын аймаг болгон өөрчилжээ. БНМАУ-ын Бага хурлын 1931 оны 2 дугаар сарын 7-ны өдрийн 5 дугаар хурлын тогтоолоор 5 аймгийг 13 аймаг болгосонтой холбоотойгоор 71 сум, 16 хошуутай байсан Цэцэрлэг мандал уулын аймаг 35 сумтай Архангай аймаг болсон түүхтэй.[1]

2.Газар зүйн байршил:
Монгол Улсын төв хэсэгт Хангайн нурууны ар, түүний салбар уулс болох Тарвагатайн нурууны зүүн өвөрт тэдгээрээс эх авсан Орхон, Тамир, Чулуут Хануй, Хүнүй голын бэлчирт оршдог. Далайн түвшнөөс дээш дундажаар 2,414 метр өндөршилтэй, хамгийн өндөр цэг нь 3,529 метр Харлагтайн сарьдаг уул, хамгийн нам дор цэг нь 1,290 метр өндөр Орхон Тамирын бэлчир. Баруун урд талаараа Баянхонгор, баруун талаараа Завхан, хойд талаараа Хөвсгөл, зүүн талаараа Булган, өмнө талаараа Өвөрхангай аймагтай тус тус хиллэдэг.[2]

3.Хүн амын тоо:

2022	2023
95,253	**93,616**

4.Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ: Нийт **55,300** км^2 нутаг дэвсгэртэй. Аймгийн бүх нутгийн **70.7**%-ийг малын бэлчээр, **1.8**%-ийг хадлангийн талбай, **0.6** %-ийг тариалангийн талбай, **15.7** %-ийг ой мод тус тус эзэлдэг байна.[3]

5.Аймгийн төвийн нэр: Цэцэрлэг хот

6.Засаг захиргааны хуваарь: 19 сум, **101** багтай.

7.Угсаатны зүйн байдал: Халх **99**%, бусад **1**%

8.ёс заншил, өв уламжлал:
Монголын төв халхын өв уламжлал, ёс заншлыг өвлөн уламжилсан Монгол ардын уртын дуу, ерөөл магтаал, морин хуур, лимбэ, хөөмий, монгол үндэсний уран хатгамал, зээгт наамал, уран нугаралт, битүү амьсгаагаар лимбэ тоглох, үндэсний хээ угалз, ган сийлбэр зэрэг онцлог бөгөөд баялаг өв уламжлалтай. Түүнчлэн Заяын хүрээнээс гаралтай мөсөн шагайн наадгайн онцгой төрлийг өвлөн хөгжүүлж байна.

9.Алдар гавьяатнууд:
БНМАУ-ын баатрууд: С.Дамдин (Булган), Д.Нянтайсүрэн (Тариат), С.Төмөрбаатар (Өлзийт) гэх.мэт

---
[1] *https://arkhangai.gov.mn/2023/06/18/to-23/*
[2] *https://arkhangai.gov.mn/2023/06/18/to-22/*
[3] *https://arkhangai.nso.mn/uploads/users/77/files/Arkhangain%20aimgiin%20taniltsuulga.pdf*

Төр, нийгмийн зүтгэлтэн:

- МУ-ын тэргүүн сайд Сайн ноён хан Намнансүрэн;
- Далай Чойнхор ван Цэдэнсоном;
- Хувьсгалт тэмцлийн ахмад зүтгэлтэн, хөдөлмөрийн баатар Р.Минжүүр;
- МУ-ын шадар сайд Ч.Пүрэвдорж;
- АИХ-ын депутат, Улсын аварга малчин Т.Зундуй (Хайрхан сум);
- МУ-ын Ерөнхий сайд, УИХ-ын дарга, Монгол Улсын Ерөнхийлөгч асан Н.Энхбаяр (Чулуут сум);
- УИХ-ын дарга, УИХ-ын гишүүн асан С.Төмөр-Очир (Өндөр-Улаан сум);
- БНМАУ-ын Бага Хурлын дарга, УИХ-ын дарга, Академич Р.Гончигдорж (Цахир);
- ШУ-ны Ерөнхийлөгч, Академич, АИХ-ын гишүүн, УИХ-ын гишүүн Б.Чадраа (Тариат сум);
- ШУ-ны Академийн Ерөнхийлөгч, ШУ-ны гавьяат зүтгэлтэн, академич Б.Энхтүвшин (Тариат);
- УИХ-ын гишүүн, НХХ-ийн сайд, Эрүүл мэндийн сайд, Монгол Улсаас Унгар Улсад суух Онц бөгөөд Бүрэн Эрхт элчин сайд Т.Ганди (Тариат сум) гэх мэт.

Хөдөлмөрийн баатар: Л.Бямбадорж, Г.Халтархүү (Цахир сум), Улсын аварга малчин, Хөдөө аж ахуйн Гавьяат ажилтан Д.Дашжоо (Чулуут сум) гэх мэт.
Цэргийн зүтгэлтэн:

- Халх голын дайнд оролцсон Монгол Улсын баатар цолтон А.Дангаасүрэн;
- БНМАУ-ын АИХ-ын депутат, хошууч генерал Р.Гүнчин-Иш (Хайрхан сум);
- БНМАУ-ын анхны Маршал, өрлөг жанжин Н.Дэмид (Ихтамир сум);
- Хошууч генерал Ш. Нацагдорж (Цахир сум);
- Бригадын генерал П. Пүрэвбазар (Цахир сум);
- Хурандаа Л.Лувсанпэрэнлэй (Тариат сум);

Бусад: Сансарын нисгэгч М.Ганзориг (Цэцэрлэг сум).

10.Биеийн тамир, спортын амжилт:
Спортын алдартан: Даян аварга, гавьяат тамирчин Н.Жамъян (Цахир сум),дархан аварга Г.Өсөхбаяр (Батцэнгэл сум), даян аварга Ц.Чимэд-Осор (Хайрхан сум), Улсын аварга Ч.Санжаадамба (Хашаат сум), чөлөө бөхийн дэлхийн аварга С.Батцэцэг (Хашаат сум) гэх мэт.
Урлаг,соёл:

- Ардын зураач, УГЗ Д.Чуваамэд (Хашаат сум);
- Гавьяат жүжигчин В.Орсоо (Цахир сум);
- БНМАУ-ын Ардын жүжигчин Д.Чимэр-Осор (Өлзийт);
- МУГЖ Г.Равдан (Хашаат сум);
- МУСГЗ, шог зураач, төрийн шагналт зохиолч Ц.Доржготов (Хашаат сум) гэх мэт.

11.Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар:
Байгалийн 9 гайхамшиг:

1. Хорго, Тэрхийн цагаан нуур (Тариат сум);
2. Тайхар чулуу (Ихтамир сум);
3. Суварга хайрхан, Хошготын хүрхрээ (Цэнхэр сум);
4. Чулуут голын хавцал, Суман Чулуут голын бэлчир (Өндөр-Улаан,Тариат сум);
5. Булган уул (Эрдэнэбулган сум);
6. Ноён хангай. Хатан хангай, Дашдагва уулс (Хангай сум);
7. Хөх нуур (Ихтамир сум);
8. Өгийнуур (Өгийнуур сум);

9. Бух чулуу, гурван голын бэлчир (Цэцэрлэг сум).

Түүх, соёлын 9 гайхамшиг:

1. Хөшөө цайдам (Хашаат сум);
2. Заяын хүрээ (Эрдэнэбулган сум);
3. Чулуут голын хадны сүг зураг (Тариат, Өндөр-Улаан, Жаргалант сумууд);
4. Хүнүйн голын хөндий дэх хүннүгийн дурсгалууд (Ихтамир, Эрдэнэмандал, Хайрхан сумууд);
5. Балгасан тал дахь Хүннүгийн цогцолбор, Бичигт хангай (Өндөр-Улаан сум);
6. Уйгарын Хар балгас, Дойтын балгас, Ану хатны бунхан дурсгалт газрууд (Хотонт сум);
7. Хул хар хааны балгас, домогт газрууд (Эрдэнэмандал сум);
8. Гэсэр ламын бунхан (Цахир сум);
9. Мухар хужирт (Цэцэрлэг сум).

12.Дотоодын нийт бүтээгдэхүүн, эдийн засгийн голлох салбар:

2021	2022
744.0 тб.төг **Голлох салбар:** ХАА - 476.8 тб.төг, үйлдвэрлэл - 115.9 тб.төг, үйлчилгээ 151.2 тб.төг эзэлж байна.	**864.1** тб.төг **Голлох салбар**: ХАА - 562.9 тб.төг, үйлдвэрлэл – 125.9 тб.төг, үйлчилгээ - 175.2 тб.төг тус тус эзэлж байна .

12.Төрийн албан хаагчдын тоо:

2022	2023
5,705	**5,726**

ХОЁР. ХҮН АМ ЗҮЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

1.Суурин хүн амын тоо:

2022	2023
95,253	**93,616**

2.Суурин хүн амын хүйсийн харьцаа:

2022	2023
100.7	**101.2**

3.Хүн амын дундаж наслалт:

2022	2023
73.34	**73.33**

4.Өрхийн тоо:

2022	2023
28,219	**28,257**

5.Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо (2020):
Нийт **26,828** өрх үүнээс: эх үүсвэртэй нь **26,492** (**98.7**%), эх үүсвэргүй нь **336** буюу (**0.5**%)

байна.

6.Төрөлтийн тоо:

2022	2023
1,893	**1,909**

7.Нас баралтын тоо:

2022	2023
556	**577**

8.Шилжин ирсэн хүн амын тоо:

2022	2023
явсан **2,859** ирсэн **466**	явсан **2,833** ирсэн **695**

9.Гэрлэлт, цуцлалтын тоо:

2022	2023
Гэрлэлт **269** Цуцлалт **51**	Гэрлэлт **296** Цуцлалт **34**

ГУРАВ. НИЙГМИЙН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

1.ЕБС-ийн бүлэг дүүргэлт:

2022	2023
27.9	**28.4**

2.ЕБС-ийн сурагч-багшийн тооны харьцаа:

2022	2023
19.3	**19.6**

3.Нийт өнчин хүүхдийн тоо:

2022	2023
бүтэн **97** хагас **1,426**	бүтэн **59** хагас **1,625**

4.Өрх толгойлсон эх:

2021	2022
2,401	**2,141**

5.Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүний тоо:

2022	2023
3,652.0	**3,833.0**

6.Хөдөлмөр эрхэлдэг Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүний тоо:

2022	2023
288	**330**

7.Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг

2022	2023
524	**397**

8.Ядуурал (Хангайн бүс)

2020	2022
31.4	**33.5**

9.Ажилгүйдлын түвшин:

2021	2022
2.8%	**1%**

10.Аж ахуйн нэгж, байгууллагад ажиллагчдын сарын бодит дундаж цалин:

2022	2023
645.3 мян.төг	**784.2** мян.төг

ДӨРӨВ. ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

1.Хэрэглээний бараа үйлчилгээний үнийн индекс:

2022	2023
13.6%	**5.8**% Үүнээс, бусад бараа **14.1**%, хүнс бараа, ундаа ус **12.3**%, зочид буудал, нийтийн хоол **9.0**%, согтууруулах ундаа, тамхи **7.6**%,соёлын бараа **4**%, гар ахуйн тавилга **3.4**%, эмнэлгийн үйлчилгээ, эм тариа **2.2**%, боловсрол **1.4**%, тээвэр **0.4**% зэрэг тус тус нөлөөлжээ[4].

2.Хэрэглээний бараа үйлчилгээний үнийн цэвэр өөрчлөлт:

2022	2023
113.8	**105.8** Өнгөрсөн оны мөн үетэй харьцуулахад **338** нэрийн барааны үнэ тарифын **156** (**46.2**%) нэр төрлийн бүтээгдэхүүний үнэ өсөж, **16** (**4.7**%)нэр төрлийн бүтээгдэхүүний үнэ буурч, **166** (**49.1**%) нэр төрлийн бүтээгдэхүүний үнэ тогтвортой байлаа.

3.Хүн амын сарын дундаж хэрэглээ (Хангайн бүс):

2020	2022
276,526 төг	**417,421** төг

4.Иргэдийн хадгаламжийн данс:

2022	2024 II
53.2 мянга	**52.4** мянга

[4] АР аймгийн 2023 оны нийгэм эдийн засгийн байдал (статистик мэдээдлэл)

5.Иргэдийн хадгаламжийн үлдэгдэл:

2022	2023
155.1 тэрбум.төг	**173.3** тэрбум.төг

6.Малтай өрх:

2022	2023
19.9 мянга	19.8 мянга

7.Малчин өрх:

2022	2023
16.2 мянга	**16.2** мянга

8.Малчдын тоо:

2022	2023
26.7 мянга	**26.2 мянга**

9.Малын тоо:

2022	2023
Нийт **5,886.1** мян.тол, үүнээс: тэмээ-**1.7** мянга, адуу- **467.9** мянга, үхэр**-814,5** мянга, хонь-**3.0** сая, ямаа 1.5 сая тус тус эзэлжээ.	Нийт **4,847.4** мян.тол, өмнөх оноос **1,038.7** мянган (**17.6**%) толгой малаар буурсанаас тэмээ **1.5** мянга, адуу **448.5** мянга, үхэр **741** мянга, хонь **2.4** сая, ямаа **1.3** сая болж тус тус буурчээ.

10.Том малын зүй бус хорогдол:

2022	2023
Нийт **73.3** мянган мал хорогдсон.	Нийт **881,480** Үүнээс: тэмээ-**48**, адуу-**52,134**, үхэр-**167,778**, хонь-**464,444**, ямаа-**197,076** тус тус хорогдсон байна. Шалгаан нь: өвчнөөр-**5,733**, хээлтэгчийн улмаас -**129,969** толгой мал, бусад зүй бус хорогдол зэргээс болно.

11.Шинэ хоршоолол хөдөлгөөнд хамрагдсан иргэдийн тоо:
Шинэ хоршоо хөдөлгөөнд хамрагдсан **297** иргэд. үүнээс: шинэ хоршоо байгуулсан - **96**, материал тараасан - **155**, хоршооны дүрэмдээ өөрчлөлт оруулсан - **40**, зээл авсан - **6** байна.

12.Аймгийн удирдлагын тогтвор суурьшил:
аймгийн ИТХ-ын дарга:

- 2020 оноос Б.Батжаргал

аймгийн Засаг дарга:

- 2020-2021онд Д.Золжаргал,
- 2021-2022 онд М.Батжаргал
- 2023 оноос Б.Цэрэннадмид

13.Хүлээн авсан жуулчдын тоо 2023-2024:

Гадаадын **20,804**, дотоодын **306,317**, нийт **327,121** жуулчин

14.Аймгийн бүтээн байгуулалт 2020-2024:

2020 онд

- Соёлын төв -1.6 тб.төг
- Гичгэнэ багийн төв - 69 сая.төг

2021 онд

- III сургуулийн урлаг заалны барилга угсралт - 700 сая.төг
- I сургуулийн 320 хүүхдийн өргөтгөлийн барилга - 3.3 тб.төг
- Цэцэрлэг сумын 50 Хүүхдийн цэцэрлэгийн барилгын өргөтгөл - 485 сая.төг
- Цахир сумын 50 хүүхдийн цэцэрлэгийн барилга - 486 сая.төг

2022 онд

- Төвшрүүлэх сумын 150 хүүхдийн цэцэрлэгийн барилга-2.4 тб.₮
- Хайрхан сумын Холбооны барилга

2023 онд

- Булган сумын Соёлын төвийн 240 суудалтай барилга
- Чулуут сумын 320 хүүхэдтэй Сургуулийн өргөтгөл
- Багшийн хөгжил, судалгааны арга зүйн төвийн барилга
- Жаргалант сумын 240 суудал бүхий Соёлын төв
- Батцэнгэл сумын 150 ортой Хүүхдийн цэцэрлэг
- Эрдэнэбулган сумын150 ортой 2-р цэцэрлэг

2024 онд

- Эрдэнэбулган сумын 160 хүүхэдтэй IV сургууль - 3.8 тб.төг
- 300 ортой нэгдсэн эмнэлэг – 25.2 тб.төг

15.Аж үйлдвэрийн салбарын нийт борлуулалт:

2022	2023
12.7 тб.төг	**10.9** тб.төгрөг Өмнөх оноос нийт үйлдвэрлэл буурсан нь нийт үйлдвэрлэлийн **27.8**%-ийн хүнс ундаа, **1.3**%-ийг хэвлэл, **40.8**%-ийг дулаан, эрчим хүч, **13.5**%-ийг усан хангамж, **1.0**%-ийг модон эдлэл, **12.7**%-ийг бусад үйлдвэрлэл тус тус эзэлж байна.

16.Үйл ажиллагаа эрхэлж буй ААН:

2021	2022
Хуулийн этгээдий тоо - **1,920** ЖДҮ-ийн тоо – **557** уул уурхайн ААН-ын тоо - **2**	Хуулийн этгээдийн тоо - **1,992** ЖДҮ-ийн тоо – **653** уул уурхайн ААН-ын тоо - **1**

17.Хувираа хөдөлмөр эрхлэгчид (2021):

Нийт **953**, үүнээс: эрэгтэй **519**, эмэгтэй **434** байна.

18.Орон нутгийн төсвийн орлого, зарлага

	2022	2023
Орон нутгийн төсвийн нийт орлого	**42,556.2** сая.төг	**55,284.5** сая.төг

Орон нутгийн төсвийн нийт зарлага	**42,166.7** сая.төг	**54,964.6** сая.төг

ТАВ.СУМДЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

1.АРХАНГАЙ АЙМГИЙН ЭРДЭНЭБУЛГАН СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

	Тойм лавлагаа	
Товч түүх	1586 онд Булган уулын өвөр “Чонотын хөндий” хэмээх газарт Заяын хүрээний шавыг тавьж, анхны дуганг барьсан байна. 1631 онд өргөтгөн тэлж, Заяын хүрээний анхны томоохон дуган, сүмүүдийг барьж эхэлсэн. Хожим II Зая гэгээн Лувсанпэрэнлэй 1679 онд Төвөдийн орноос нутагтаа морилоод хүрээний суурин дээр 4 их дацан байгуулж, “Заяын хүрээ”-ний суурин дээр Архангай аймгийн төв Цэцэрлэг хот (Эрдэнэбулган сум) үүсэж хөгжсөн түүхтэй[5].	
Газар зүйн байршил	Архангай аймгийн Булган, Ихтамир, Батцэнгэл сумтай хил залгана. Тоомын нуруу, Булган уул зэрэг өндөр уулстай, хойд Тамир, урд Тамир голын өргөн хөндий хоёр талаас нь эмжин оршдог. Сумын төв Цэцэрлэг хот, Улаанбаатар хотоос 230 км зайд оршино.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	21,603	21,586
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	536 км^2 нутаг дэвсгэртэй. Нийт нутгийн 36%-ийг ой эзэлдэг.	
Сумын төвийн нэр	Цэцэрлэг хот	
Засаг захиргааны хуваарь	Цагаан даваа, Арслан цохио, Цагдуулт, Бор толгой, Наранбулаг, Цагаан дэл гэсэн 6 багт хуваагддаг.	
Алдар гавьяатнууд	**Хөдөлмөрийн баатрууд**: У.Доржпалам, Р.Ёндон, Д.Гантөмөр, Д.Пүрэвжав **Гавьяат цол:** Хувьсгалт тэмцлийн ахмад зүтгэлтэн Б.Раднаа, нийт 37 гавьяаттай[6].	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	Тус сумын Булган уул нь дэлхийд зул өргөдөг 3 уулын нэг бөгөөд 1965 онд дархан газар, 1995 онд Улсын тусгай хамгаалалтад авчээ. **Байгалийн түүх, дурсгалт газрууд**: 1. Чонон хөшөө; 2. Булган уулын бурханы зосон зураг; 3. Галдан зуу хийд зэрэг дугантай. **Түүх соёлын өв болсон гэрэлт хөшөө дурсгалууд**: 1. Зая гэгээний дүр Лувсанпэрэнлэйн хөшөө; 2. Бурхан багшийн сэрэг дүр хөшөө; 3. Г.Дэмид жанжны хөшөө; 4. Н.Жамъян аваргын хөшөө;	

[5] http://www.touristinfocenter.mn/cate13_more.aspx?ItemID=106
[6] https://erdenebulgan.ar.gov.mn/home/

5. Р.Минжүүр аваргын хөшөө;
6. Бөх Билэгтийн хөшөө;
7. Самойл Мойсолевич Немойны хөшөө;
8. Виктор Станиславович Кияковскийн хөшөө;
9. Хэлмэгдэгсдийн хөшөө.

Төрийн албан хаагчдын тоо	2,396	1,130
	Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд	
	2022	**2023**
Өрхийн тоо	6,364	6,508
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	772	716
Төрөлтийн тоо	427	428
Нас баралтын тоо	155	148
ЕБС-ийн дотуур байрны тоо, дүүргэлт		255
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	157	
	Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд	
	2022	**2023**
Малтай өрх,	1,265	1261
Малчин өрх,	0,79 мян.өрх	0,73 мян.өрх
Малчдын тоо	1,190	1,112
Малын тоо	233.79 мян.тол	206.89 мян.тол
Том малын зүй бус хорогдол	7.47 мян.тол	37.3 мян.тол
Хуулийн этгээдийн тоо (ААН)	881	899
Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид	449	468
Орон нутгийн төсвийн нийт орлого		8,854.8 мян.төг

2.АРХАНГАЙ АЙМГИЙН БАТЦЭНГЭЛ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	Цэцэрлэг мандал уулын аймгийн Батцэнгэл уулын хошуунаас байгуулагдсан түүхтэй. Засаг захиргааны хуваарь, нутаг дэвсгэрийн өөрчлөлтөөр 1952 онд тус сумын нутгаас 2 багийг тасалж, Өгийнуур сумыг байгуулсан бөгөөд 1968 онд Баян-Уул сумыг татан буулгаж Батцэнгэл суманд нэгтгэсэн түүхтэй.	
Газар зүйн байршил	Тус аймгийн Ихтамир, Эрдэнэмандал, Хайрхан, Өлзийт, Өгийнуур, Төвшрүүлэх, Цэнхэр, Эрдэнэбулган, Булган сумтай хил залгадаг. Сумын төв Жаргалант суурин, аймгийн төвөөс зүүн хойш 71 км зайд оршино.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	3,774	3,695
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	3500 км^2 нутаг дэвсгэртэй.	
Сумын төвийн нэр	Жаргалант суурин	
Засаг захиргааны хуваарь	Улаанчулуу, Хөнөг, Дэл, Баян-Уул, Цац, Дайр бор гэсэн 6 багт хуваагдана.	
Алдар гавьяатнууд	**Хөдөлмөрийн баатар:** МУ-ын гавьяат тээвэрчин Р. Ёндон болон Ш.Норовсамбуу **Төрийн зүтгэлтэн, шашин :** УИХ-ын гишүүн, МУ-ын сайд асан Ж.Мөнхбат, МУ-ын хүний гавьяат эмч Ө.Энхтуяа, гавьяат эмч Дашдэндэв, мэргэн хувраг Доржжанцан, хувилгаан Олзвой **Спорт урлаг**: Алдарт Луу гүний, улсын аварга Г.Вандан, Даян, дархан аварга Г.Өсөхбаяр, МУ-ын заан “нисэх”-ийн Д.Лувсан, Улсын заан Д.Хишигдорж, МУ-ын харцага Б.Жавхлантөгс, Т.Мөнгөнцоож, Н.Алтансүх, Г.Батбаяр, Б.Зоригтбаатар МУСГЗ Г.Жамц, МУГЖ Дэлгэржаргал г.м	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	**Түүхийн дурсгалт** • Халзангийн хүрээ (1832); • Тарвачэнболин хийд; **Байгалийн түүх, дурсгалын газар :** • Дайр бор уулыг жил бүр тахидаг шүтээн уул; • Гурван Тамирын бэлчир.	
Төрийн албан хаагчдын тоо		162
	Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд	
	2022	**2023**
Өрхийн тоо	1,168	1,147

Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	781	753
Төрөлтийн тоо	63	71
Нас баралтын тоо	15	23
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	4	

Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
	2022	**2023**
Малтай өрх,	1,042	1,026
малчин өрх,	0,9 мян.өрх	0,85 мян.өрх
малчдын тоо	1,443	1,343
Малын тоо	437.23 мян.тол	334.94 мян.тол
Том малын зүй бус хорогдол	3 мян.тол	49.27 мян.тол
Хуулийн этгээдийн тоо ААН	61 үүнээс: 2020-2024 онд уул уурхайн чиглэлээр хайгуулын тусгай зөвшөөрөлтэй 4 компани байна.	62
Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид	32	34
Орон нутгийн төсвийн нийт орлого		471,034.1 мян.төг

3.АРХАНГАЙ АЙМГИЙН БУЛГАН СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа	
Товч түүх	1954 онд Төвшрүүлэх сумыг татан буулгаж, Булган, Баян-Улаан суманд нийлүүлсэн бөгөөд 1959 онд сумдаас тасалж, Урд Тамир сумыг байгуулжээ.
Газар зүйн байршил	Архангай аймгийн Ихтамир, Батцэнгэл, Цэнхэр, Эрдэнэбулган, Баянхонгор аймгийн Эрдэнэцогт, Галуут сумтай хил залгадаг. Сумын төв нь Булгийн дэнж суурин, аймгийн төвөөс баруун урагш 36 км-т оршино.

	2022	**2023**
Хүн амын тоо	2,838	2,814

Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	3,100 км^2 нутаг дэвсгэртэй.
Сумын төвийн нэр	Булгийн дэнж
Засаг захиргааны хуваарь	Тусгалт, Зуунмод, Тамир, Баянбулаг гэсэн 4 багт хуваагддаг.
Алдар гавьяатнууд	**Соёл, спорт**: Монгол Улсын арслан Д.Мөнх-Эрдэнэ болон Р.Пүрэвдаваа, Улсын гарьд Д.Рагчаа, Улсын харцага М.Батжаргал, начин М.Бат-Отгон, Ч.Ганзориг.

Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	**Байгалийн түүх, дурсгалын газар:** • Майдар чулуу (18-р зуун); • Буган хөшөө; • Бөх мод; • Хуучин цагийн Бэйсийн хүрээ хийд; • Шинэ барууны дуган; • Урд Тамирын гол түүний цутгалан Хоромсого, Хушгат, Хүхрээ, Нарийн, Бугат, Жаргалант, Могойн гол, Хөх даваа, Өвөр, Тээл зэрэг олон горхитой.
Төрийн албан хаагчдын тоо, шилжилт хөдөлгөөн	146

Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд		
	2022	**2023**
Өрхийн тоо	912	9074,
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	473	510
Төрөлтийн тоо	44	53
Нас баралтын тоо	12	13
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	15	

Ажилгүйдлын түвшин		
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
	2022	**2023**
Малтай өрх,	714	702
Малчин өрх,	0.58 мян.өрх	0.58 мян.өрх
Малчдын тоо	967	988
Малын тоо	142.26 мян.тол	122.65 мян.тол
Том малын зүй бус хорогдол	1.3 мян.тол	12.57 мян.тол
Хуулийн этгээдийн тоо ААН	52	50
Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид	28	28
Орон нутгийн төсвийн нийт орлого		730,548.7 мян.төг

4.АРХАНГАЙ АЙМГИЙН ЖАРГАЛАНТ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа	
Товч түүх	Жаргалант сум нь Цэцэрлэг мандал уулын аймгийн Рашаант уулын хошуунаас 1931 онд байгуулагджээ. Засаг захиргааны хуваарь, нутаг дэвсгэрийн өөрчлөлтөөр 1959 онд тус сумын нутгаас тасалж, Туулант сумыг байгуулан 2 жилийн дараа буцаан нийлүүлсэн түүхтэй.

Газар зүйн байршил	Архангай аймгийн Тариат, Өндөр-Улаан, Эрдэнэмандал, Цэцэрлэг, Хөвсгөлийн Галт сумтай хил залгана. Сумын төв нь Баянцагаан суурин аймгийн төвөөс 230 км зайд оршино.

	2022	2023
Хүн амын тоо	4,383	4,379

Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	3,832 км^2 нутаг дэвсгэртэй.
Сумын төвийн нэр	Баянцагаан суурин
Засаг захиргааны хуваарь	Асайт, Хоолт, Эрдэнэ-Уул, Зуслан, Баянцагаан гэсэн 5 багт хуваагддаг.
Алдар гавьяатнууд	**Хөдөлмөрийн баатар:** Саятан жолооч Л.Самбуу-Ёндон, ямаачин Д.Банзрагч, В. Лүндэн-Очир, Б. Жигжид. **Төрийн нийгмийн зүтгэлтэн:** АИХ-ын депутат Д.Бат-Очир, М. Сосорбарам, Д.Дамдинбазар, Ч. Пүрэвдорж **Соёл спорт**:Улсын арслан Б.Төрбат, Улсын харцага А.Гончиг, Улсын начин Г.Баасанжав
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	**Байгалийн түүх, дурсгалын газар:** • Чулуутын гол, Дулаанхан уулыг сумаас тусгай хамгаалалтай газар бүртгэсэн; • Хайрханд зэс молибден; • Баянголд алтны илэрцтэй, чулуун нүүрс, шохойн чулуу, хар тугалганы баялагтай. • Хуучин цагийн Ажраг хийд; • Улиастайн хүрээ хийд; • Завдалын хийд; • Асайтын хүрээ хийд.
Төрийн албан хаагчдын тоо	211

Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд

	2022	2023
Өрхийн тоо	1,201	1,193
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	762	708
Төрөлтийн тоо	83	89
Нас баралтын тоо	22	23
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	7	

Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд

	2022	2023
Малтай өрх,	1,043	1,028
Малчин өрх,	0.88 мян.өрх	0.88 мян.өрх
Малчдын тоо	1,663	1,644

Малын тоо	265.71 мян.тол	192.73 мян.тол
Том малын зүй бус хорогдол	2.26 мян.тол	17.63 мян.тол
Хуулийн этгээдийн тоо ААН	56	57
Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид	37	38
Орон нутгийн төсвийн нийт орлого		1,058,695.3 мян.төг

5.АРХАНГАЙ АЙМГИЙН ИХТАМИР СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа	
Товч түүх	Ихтамир сум нь Цэцэрлэг мандал уулын аймгийн Хан-Өндөр уулын хошуунаас байгуулагджээ. Засаг захиргааны хуваарь, нутаг дэвсгэрийн өөрчлөлтөөр тус сумын нутгаас тасалж, 1959 онд Тайхар сумыг байгуулжээ. 1960 онд Бугат, Тайхар сумыг нэгтгэж, улмаар уг сумыг 1961 онд Ихтамирт нийлүүлсэн түүхтэй.
Газар зүйн байршил	Ихтамир сум нь Архангай аймгийн Чулуут, Өндөр-Улаан, Эрдэнэмандал, Батцэнгэл, Эрдэнэбулган, Булган, Баянхонгор аймгийн Галуут сумтай хил залгадаг. Сумын төв Заанхошуу суурин, аймгийн төвөөс баруун тийш 30 км зайд оршино.

	2022	**2023**
Хүн амын тоо	5,696	5,540

Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	4800 км^2 нутаг дэвсгэртэй.
Сумын төвийн нэр	Заанхошуу суурин
Засаг захиргааны хуваарь	Хөхнуур, Хан-Өндөр, Борт, Бугат, Тайхар, Эрдэнэтолгой гэсэн 6 багт хуваагддаг.
Алдар гавьяатнууд	**Спортын алдартан:** МУ-ын арслан Д.Далантай, заан Ц.Бямбасан, Г.Аюурзана, Д.Гомбо, Д. Цэдэндамба
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	**Байгалийн түүх, дурсгалын газар:** • Хүннү, түрэгийн үеийн булш, бунхан, хүн чулуу, буган хөшөө, бичээс хадтай; • Хангайн нурууны салбар, Цохиот, Шалхаг, Хоромсог, Улиастай,Тогоо, Байц зэрэг өндөр уулстай; • Хөх нуурыг тахин шүтдэг; • Улаалзайн болон Хужиртын даваа, Сүмт уул, Бугатын нуруу; • Харлагтайн битүү, Хөх нуур, Улаан булуугийн нуур; • Хөрөөгийн үзүүрт нүүрс, Улайстайд болорын илэрц, балт чулуу, барилгын түүхий эдийн нөөцтэй;

- Норбулан дуган, Хан-Өндөрийн хүрээ, Хужиртын дуган, Тамирын хүрээ.

Төрийн албан хаагчдын тоо	193

Хүн ам зүйн үзүүлэлтүүд		
	2022	**2023**
Өрхийн тоо	1,593	1,580
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	1,026	928
Төрөлтийн тоо	113	121
Нас баралтын тоо	34	43
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	26	

Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
	2022	**2023**
Малтай өрх, малчин өрх, малчдын тоо	1.260 1,120 1,859	1,261 1,080 1,844
Малын тоо	380.08 мян.тол	313.92 мян.тол
Том малын зүй бус хорогдол	5.01 мян.тол	37.95 мян.тол
Хуулийн этгээдийн тоо ААН	74 үүнээс: уул уурхайн чиглэлээр ашиглалтын тусгай зөвшөөрөлтэй 3 компани байна.	84
Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид	31	38
Орон нутгийн төсвийн нийт орлого		675,789.6 мян.төг

6.АРХАНГАЙ АЙМГИЙН ӨГИЙНУУР СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа	
Товч түүх	Өгийнуур сумыг 1952 онд Хотонт, Батцэнгэл, Өлзийт сумын хэд хэдэн багийг нийлүүлж байгуулжээ. Засаг захиргааны хуваарь, нутаг дэвсгэрийн өөрчлөлтөөр 1956 онд Архангай аймгийн Лүн сумыг татан буулгахад тус гурван багийг Өгийнуур суманд шилжүүлжээ.
Газар зүйн байршил	Өгийнуур сум нь Архангай аймгийн Хашаат, Хотонт, Төвшрүүлэх, Батцэнгэл, Өлзийт, Булган аймгийн Могод, Гурванбулаг сумтай хил залгадаг. Сумын төв Зэгстэй суурин,

	аймгийн төвөөс зүүн тийш 100 км-т оршино.

	2022	2023
Хүн амын тоо	3,129	3,052
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	1,686 км^2 нутаг дэвсгэртэй.	
Сумын төвийн нэр	Зэгстэй суурин	
Засаг захиргааны хуваарь	Тоглох, Дойт, Өгий, Орхон, Зэгстэй гэсэн 5 багт хуваагддаг.	
Алдар гавьяатнууд	**Хөдөлмөрийн баатар:** Д.Цэнд-Аюуш **Соёл, спорт:** МУ-ын Ардын жүжигчин Ө.Баярмагнай, Гавьяат жүжигчин Ш.Чогсомжав, Гавьяат тамирчин С.Дашдулам, Дэлхийн аваргын мөнгө, хүрэл медальт Д.Отгонцэцэг, Дэлхийн хүрэл медальт Г.Гантулга	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	**Байгалийн түүх, дурсгалын газар:** • Тамир, Орхон, Хөгшин Орхон, тэдгээрийн цутгал гол; • Өгийнуур, Дойтын цагаан, Шорвог, Зүүн цагаан нуур; • Мухар булаг, Хад модны тохой, Сарлагийн рашаан; • Лавран, Хорчингийн хийд.	
Төрийн албан хаагчдын тоо		141

Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд

	2022	2023
Өрхийн тоо	952	937
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	601	561
Төрөлтийн тоо	76	81
Нас баралтын тоо	15	15
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	36	

Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд

	2022	2023
Малтай өрх,	862	871
Малчин өрх,	0.71 мян.өрх	0.72 мян.өрх
Малчдын тоо	1,149 хүн	1,093 хүн
Малын тоо	347.39 мян.өрх	298.05 мян.өрх
Том малын зүй бус хорогдол	2.21 мян.өрх	50.13 мян.өрх
Хуулийн этгээдийн тоо,ААН	45	44
Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид	25	25
Орон нутгийн төсвийн		404,979.1 мян.төг

нийт орлого

7.АРХАНГАЙ АЙМГИЙН ӨЛЗИЙТ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	Өлзийт сум нь Цэцэрлэг мандал уулын аймгийн Батцэнгэл уулын хошуунаас байгуулагдсан. 1952 онд Өгийнуур сумыг байгуулахдаа Өлзийт, Хотонт, Батцэнгэл сумаас нутаг, баг шилжүүлэн авсан байна.	
Газар зүйн байршил	Өлзийт сум нь Архангай аймгийн Өгийнуур, Батцэнгэл, Хайрхан, Булган аймгийн Сайхан, Могод сумтай хил залгадаг. Сумын төв Хөшөөт суурин, аймгийн төвөөс зүүн хойш 140 км зайд оршино.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	3,403	3,310
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	1,700 м^2 нутаг дэвсгэртэй.	
Сумын төвийн нэр	Хөшөөт суурин	
Засаг захиргааны хуваарь	Ямаат, Бодонт, Байшир, Хөшөөт гэсэн 4 багт хуваагддаг.	
Алдар гавьяатнууд	**Спортын алдартан:** Улсын арслан Б.Банзар, Ж.Чойжилсүрэн, заан Ж.Найдандорж, начин С. Пунцаг	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	**Байгалийн түүх, дурсгалын газар:** • Их хужирт, Рашаант, Улаан чулуут, Их булаг, Ар булаг, Хөх хошуу зэрэг 20 шахам булаг шанд, рашаантай; • Цайдмын их, бага нуур, Олгой, Их дэрст,Зодох, Дээд, доод цагаан нуур тойромтой; • Өөлд бэйсийн хүрээ, Цогчин, Жүд, Чойр, Мамба дацан байсан; • Алтан зуу хийдийн турь нь Гомбо сахиус, Жигжид бурхантай, зуу шүтээнтэй.	
Төрийн албан хаагчдын тоо, шилжилт хөдөлгөөн		164
Хүн ам зүйн үзүүлэлтүүд		
	2022	**2023**
Өрхийн тоо	1,119	1,100
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	480	395
Төрөлтийн тоо	49	62
Нас баралтын тоо	20	38

Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
	2022	**2023**
Малтай өрх,	874	863
малчин өрх,	0.64 мян.өрх	0.67 мян.өрх
малчдын тоо	908	940
Малын тоо	396.77 мян.тол	354.97 мян.тол
Том малын зүй бус хорогдол	7.06 мян.тол	55.44 мян.тол
Хуулийн этгээдийн тоо, ААН	53 үүнээс: уул уурхайн чиглэлээр ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл бүхий 1 компани байна.	58
Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид	29	31
Орон нутгийн төсвийн нийт орлого		455,828.4 мян.төг

8.АРХАНГАЙ АЙМГИЙН ӨНДӨР-УЛААН СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	Өндөр-Улаан сум нь Цэцэрлэг мандал уулын аймгийн Хан-Өндөр уулын хошуунаас байгуулагдсан. 1959 онд Хануй сумыг Өндөр-Улаан, Бугат сумаас тасалж байгуулаад 1961 онд Өндөр-Улаан суманд буцаан нэгтгэжээ.	
Газар зүйн байршил	Архангай аймгийн Чулуут, Хангай, Тариат, Жаргалант, Эрдэнэмандал, Ихтамир сумтай хил залгана. Сумын төв Тээл суурин, аймгийн төвөөс баруун хойш 122 км зайд оршино.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	5,870	5,749
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	4,000 км^2 нутаг дэвсгэртэй.	
Сумын төвийн нэр	Тээл суурин	
Засаг захиргааны хуваарь	Азарга, Хануй, Донгой, Бэлхи, Тээл гэсэн 5 багт хуваагддаг.	
Алдар гавьяатнууд	**Хөдөлмөрийн баатар:** Ардын зураач, Төрийн шагналт Н.Цүлтэм, Н.Намжиг **Төр, нийгмийн зүтгэлтэн:** УИХ-ын дарга асан С.Төмөр-Очир, УИХ-ын гишүүн, ЭМ-ийн сайд, УИХ-ын гишүүн Ж.Жадамба **Соёл, спорт:** Соёлын гавьяат Г.Гонгоржав, Урлагийн Гавьяат зүтгэлтэн Т.Найданжав	
Онцлох байгаль,	**Байгалийн түүх, дурсгалын газар:**	

түүхийн дурсгалт газар	• Жаргалтайн амны Буган хөшөө түүх соёлын дурсгалтай; • Далтын овоо, Бэлхийн рашаан, Зуун салаа мод, Их Тамир сумын савлах Бугатын нуруу зэргийг орон нутгаас хамгаалтад авсан; • Чулуут, Хануй гол, Шар булаг, Донгой, Нист, Бугат, Элстийн зэрэг олон гол, горхитой; • Арбулаг, Булан, Бэлх, Төмөртэйн зэрэг эмчилгээний рашаантай; • Хуучин цагт Бор бургас, Дарь эх, Дүйнхор тэргүүн, Жанцан, Маань, Махгал, Олон туруу, Очирваань, Палан тэргүүн, Тээл, Шагжийн зэрэг хурал номын газартай байсан.
Төрийн албан хаагчдын тоо	231

Хүн ам зүйн үзүүлэлтүүд		
	2022	**2023**
Өрхийн тоо	1,649	1,648
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	916	974
Төрөлтийн тоо	126	106
Нас баралтын тоо	22	26
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	33	

Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
	2022	**2023**
Малтай өрх,	1,449	1,447
Малчин өрх,	1.19 мян. өрх	1.18 мян. өрх
Малчдын тоо	2,009	2,001
Малын тоо	385.76 мян.тол	354.97 мян.тол
Том малын зүй бус хорогдол	8.1 мян.тол	51.42 мян.тол
Хуулийн этгээдийн тоо,ААН	70	70
Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид	35	37
Орон нутгийн төсвийн нийт орлого		649,735.7 мян.төг

9.АРХАНГАЙ АЙМГИЙН ТАРИАТ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа	
Товч түүх	Тариат сум нь Цэцэрлэг мандал уулын аймгийн Чандмань-Өлзийт далай хошуунаас байгуулагдсан. 1961 онд Мөрөн сумыг татан буулгаж, 1966 онд Цахир сумын нэг хэсгийг Тариатад нийлүүлсэн.
Газар зүйн байршил	Архангай аймгийн Жаргалант, Өндөр-Улаан, Хангай, Цахир,

Завханы Их-Уул сумтай хил залгадаг.

	2022	2023
Хүн амын тоо	5,064	4,912

Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ 3,800 км^2 нутаг дэвсгэртэй.

Сумын төвийн нэр Хорго суурин

Засаг захиргааны хуваарь Тэрх, Цагааннуур, Хорго, Суман, Бөөрөлжүүт, Мөрөн, Алтаад гэсэн 7 багт хуваагдана.

Алдар гавьяатнууд

Төр, нийгмийн зүтгэлтэн: ШУ-ны Ерөнхийлөгч, Академич, АИХ-ын гишүүн, УИХ-ын гишүүн Б.Чадраа, ШУ-ны Академийн Ерөнхийлөгч, ШУ-ны гавьяат зүтгэлтэн, академич Б.Энхтүвшин, УИХ-ын гишүүн, НХХ-ийн сайд, Эрүүл мэндийн сайд, Монгол Улсаас Унгар Улсад суух Онц бөгөөд Бүрэн Эрхт элчин сайд Т.Ганди

Спортын алдартан: Улсын арслан Ш.Төмөрбаатар, заан Жамъян, Х.Банзрагч, Д. Жамъяншарав

Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар

Байгалийн түүх, дурсгалын газар:

- Тариат, Чулуут голын ай сав, Өндөр-Улаан сумын нутгийг савлан орших Зүүн салаа модны орчныг орон нутгийн хамгаалалтад авсан;
- Чулуут, Суман, Тэрх, Хөнжлийн гол,Тэрхийн цагаан, Хөдөө, Шивэрт, Хунт зэрэг нууртай;
- Хоргын тогоо уул, Тэрхийн цагаан нуур нь төрийн тусгай хамгаалалттай;
- Баянбулаг, Хадат, Равдангийн булаг, Ороох эмчилгээний рашаантай;
- Өвөр мөст, Улаан эрэг, Их Жаргалант зэрэг булаг шандтай.

Төрийн албан хаагчдын тоо 212

Хүн ам зүйн үзүүлэлтүүд

	2022	2023
Өрхийн тоо	1,577	1,599
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	846	831
Төрөлтийн тоо	98	106
Нас баралтын тоо	27	30
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	32	

Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд

	2022	2023
Малтай өрх,	1,271	1,252
малчин өрх,	94 мян.өрх	98 мян.өрх

малчдын тоо	1,651	1,670
Малын тоо	286.75 мян.тол	202.98 мян.тол
Том малын зүй бус хорогдол	2.25 мян.тол	18.49 мян.тол
Хуулийн этгээдийн тоо,ААН	80 үүнээс: уул уурхайн чиглэлээр ашиглалтын болон хайгуулын тусгай зөвшөөрөл бүхий 3 газар байна.	87
Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид	43	49
Орон нутгийн төсвийн нийт орлого		639,143.8 мян.төг

10.АРХАНГАЙ АЙМГИЙН ТӨВШРҮҮЛЭХ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	Төвшрүүлэх сумыг 1938 онд Хотонт, Цэнхэр сумаас тасалж байгуулсан. 1941 онд мөн сумыг татан буулгаж, 1943 онд дахин байгуулжээ. 1954 онд дахин татан буулгаж, Баян-Улаан, Булган суманд нийлүүлсэн бөгөөд Төвшрүүлэхийн сангийн аж ахуйг байгуулахад уг сумыг байгуулж харьяалуулсан.	
Газар зүйн байршил	Архангай аймгийн Өгийнуур, Хотонт, Цэнхэр, Батцэнгэл сумтай хил залгана. Сумын төв нь Таванбулаг суурин, аймгийн төвөөс зүүн урагш 44 км зайд оршино.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	2,907	2,800
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	1,200 км^2 нутаг дэвсгэртэй.	
Сумын төвийн нэр	Таванбулаг суурин	
Засаг захиргааны хуваарь	Хөх сүм, Баян-Өндөр, Урантолгой, Өртөнт гэсэн 4 багт хуваагддаг.	
Алдар гавьяатнууд	**Төр, нийгмийн зүтгэлтэн:** Ардын багш, Соёлын гавьяат зүтгэлтэн Л.Дашням, Л.Хуушаан	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	**Байгалийн түүх, дурсгалын газар:** • Мандахын хөндийг аймгийн, Бор бургастын рашаан, Эрдэнэ толгой, Богино, урт чулуутыг сумын тусгай хамгаалалттай нутаг болгосон; • Урд Тамирын цутгал гол горхи, Буйлан, Хүйтэн, Цац, Хүрэмт давст нуур тойромтой; • Бор бургас, Сөрт, Өртөнт, Гялаан түрүү, Асга түрүү,	

цагаан сүм, Хөх сүм, Ногоон сүмийн рашаантай;
- Жанрайсэгийн дуганы туурь үлдсэн;
- Гурван хэц уул шүтээн уулаас эх авсан Бор бургастын рашаан эмчилгээний увдистай.

Төрийн албан хаагчдын тоо	157

Хүн ам зүйн үзүүлэлтүүд		
	2022	**2023**
Өрхийн тоо	870	836
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	338	374
Төрөлтийн тоо	61	73
Нас баралтын тоо	20	13
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	19	

Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
	2022	**2023**
Малтай өрх,	636	633
малчин өрх,	0.51 мян.өрх	0.49 мян.өрх
малчдын тоо	787	752
Малын тоо	191.77 мян.тол	156.15 мян.тол
Том малын зүй бус хорогдол	43 мян.тол	33.47 мян.тол
Хуулийн этгээдийн тоо,ААН	49 үүнээс: уул уурхайн чиглэлээр ашиглалтын тусгай зөвшөөрөлтэй 5 газар байна.	51
Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид	28	28
Орон нутгийн төсвийн нийт орлого		356,409 мян.төг

11.АРХАНГАЙ АЙМГИЙН ХАЙРХАН СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа	
Товч түүх	Хайрхан сум нь Цэцэрлэг мандал уулын аймгийн Батцэнгэл уулын хошуунаас байгуулагдсан. Засаг захиргааны хуваарь, нутаг дэвсгэрийн өөрчлөлтөөр 1956 онд Архангай аймгийн Хан-Оюут сумыг татан буулгахад гурван багийг нь Хайрхан суманд шилжүүлжээ.
Газар зүйн байршил	Архангай аймгийн Өлзийт, Батцэнгэл, Эрдэнэмандал, Цэцэрлэг, Булган аймгийн Баян-Агт, Сайхан сумтай хил залгана. Сумын төв нь Уубулан суурин, аймгийн төвөөс зүүн хойш 230 км зайд оршино.

	2022	**2023**

Хүн амын тоо	3,673	3,603
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	2,500 км^2 нутаг дэвсгэртэй.	
Сумын төвийн нэр	Уубулан суурин	
Засаг захиргааны хуваарь	Хайрхан, Асгат, Жарантай, Могой, Өгөөмөр гэсэн 5 багт хуваагддаг.	
Алдар гавьяатнууд	**Төр нийгмийн зүтгэлтэн:** АИХ-ын депутат, Улсын аварга малчин Т.Зундуй, АИХ-ын депутат, хошууч генерал Р.Гүнчин-Иш, УИХ-ын гишүүн, НХХ-ийн сайд асан С.Эрдэнэ **Спортын алдартан:** даян аварга Ц.Чимэд-Очир	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	**Байгалийн түүх, дурсгалын газар:** • Хайрхан уулыг орон нутгийн тусгай хамгаалалтай газар нутаг болгосон; • Агуйт, Тоглойн хар хунх, Дэлэнгийн жирээ, Чойдогийн цохио зээг өвөрмөгц сонин тогтоцтой хад асга, агуйтай; • Хануй, Хүнүй гол, түүний цутгал Жарантай, Могой, асгат цэнгэг уст, Дуут, Гүн, Шинэ ус, Шарга, Мааньт, Цагаан ус зэрэг нуур тойромтой; • Шанаган, Тахилт, Ланс, Өгөөмөр зэрэг хүхэрлэг рашаантай.	
Төрийн албан хаагчдын тоо		171

Хүн ам зүйн үзүүлэлтүүд

	2022	**2023**
Өрхийн тоо	1,134	1,119
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	702	841
Төрөлтийн тоо	70	88
Нас баралтын тоо	22	23
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	15	

Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд

	2022	**2023**
Малтай өрх, малчин өрх, малчдын тоо	1,056 0.86 мян.өрх 1,376	1,059 0.9 мян.өрх 1,320
Малын тоо	399.67 мян.тол	334.59 мян.тол
Том малын зүй бус хорогдол	2.53 мян.тол	50.72 мян.тол
Хуулийн этгээдийн тоо, ААН	55	54
Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид	34	35
Орон нутгийн төсвийн нийт орлого		442,703.9 мян.төг

12.АРХАНГАЙ АЙМГИЙН ХАНГАЙ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	Хангай сум нь Цэцэрлэг мандал уулын аймгийн Чандмань - Өлзийт далай хошуунаас байгуулагдсан.	
Газар зүйн байршил	Архангай аймгийн Цахир, Тариат, Чулуут, Баянхонгор аймгийн Жаргалант, Гурванбулаг сумтай хил залгадаг. Сумын төв нь Хунт суурин, аймгийн төвөөс баруун хойш 230 км зайд оршдог.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	3,228	3,150
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	4,400 км^2 нутаг дэвсгэртэй.	
Сумын төвийн нэр	Хунт суурин	
Засаг захиргааны хуваарь	Чандмань, Гичгэнэ, Арбаясгалан, Баян-Улаан, Тэрх, Ноён хангай гэсэн 6 багт хуваагддаг.	
Алдар гавьяатнууд	**Улсын баатар, төрийн шагналт, гавьяатнууд:** Монгол улсын баатар Д.Нянтайсүрэн; Монгол улсын төрийн шагналт Я.Содномбалжир; Монгол улсын гавьяат багш Я.Шагдарсүрэн; Монгол улсын гавьяат багш С.Нэргүй; Монгол улсын гавьяат жүжигчин Д.Баянжаргал; Монгол улсын гавьяат дасгалжуулагч Б.Баяраа. **Төр, нийгмийн зүтгэлтэн:** Хувьсгалт тэмцлийн ахмад зүтгэлтэн Б.Дашдэндэв, Хувьсгалт тэмцлийн ахмад зүтгэлтэн Н.Аюушсүрэн, Төрийн зүтгэлтэн, анхны АИХ-ын депутат Я.Дүгэрсүрэн, Хувьсгалт тэмцлийн ахмад зүтгэлтэн Ш.Далхаа, Үндсэн хууль баталсан Б.Гомборагчаа, Ж.Жавзандорж, Төрийн зүтгэлтэн Г.Чойжоохүү, БНМАУ-ын Шүүх яамны сайд асан Ж.Дэндэв, Байгаль орчны сайд асан Ц.Адъяасүрэн.	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	**Байгалийн түүх, дурсгалын газар:** • Цэцэгт, Зоо, Овоот зэрэг 30 гаруй нуур, цөөрөмтэй; • Ёл, Ангархай,Ноён хангайн халуун хүйтэн рашаантай; • Мөнх цастай Дашдагва уул; • Хуучин цагт Бүлээн, Төмөртийн дуган, Гичгэнэ, Зоог, Мөрөнгийн хүрээ хийдтэй байсан; • Улаан номд орсон цоохор ирвэс, хүдэр, угалз, шивэр, хилэм загастай; • Алт, цагаан тугалга, төмрийн хүдэр, үнэт чулуу, барилга, химийн түүхий эдийн баялагтай.	
Төрийн албан		155

хаагчдын тоо		
Хүн ам зүйн үзүүлэлтүүд		
	2022	**2023**
Өрхийн тоо	986	969
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	496	527
Төрөлтийн тоо	62	77
Нас баралтын тоо	23	23
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	16	
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
	2022	**2023**
Малтай өрх,	806	810
Малчин өрх,	0.6 мян.өрх	0.61 мян.өрх
Малчдын тоо	1,030	1,051
Малын тоо	120.37 мян.тол	98.33 мян.тол
Том малын зүй бус хорогдол	2.37 мян.тол	9.93 мян.тол
Хуулийн этгээдийн тоо ААН	38	37
Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид	18	18
Орон нутгийн төсвийн нийт орлого		355,380.3 мян.төг

13.АРХАНГАЙ АЙМГИЙН ХАШААТ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа	
Товч түүх	Хашаат сум нь Богдхан уулын аймгийн Хангай хайрхан уулын хошуунаас байгуулагджээ. Засаг захиргааны хуваарь, нутаг дэвсгэрийн өөрчлөлтөөр 1956 онд Архангай аймгийн Лүн сум татан буугдахад гурван баг нь Хашаат суманд шилжин иржээ. 1959 онд Лүн сумыг дахин байгуулж, 1960 онд Хашаатад нийлүүлжээ.
Газар зүйн байршил	Архангай аймгийн Хотонт, Өгийнуур, Өвөрхангай аймгийн Бүрд, Хархорин, Булган аймгийн Гурванбулаг сумтай хил залгадаг.
	2022 **2023**
Хүн амын тоо	3,150 3,047
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	2,600 км^2 нутаг дэвсгэртэй.
Сумын төвийн нэр	Баян суурин
Засаг захиргааны хуваарь	Жаргалант, Номгон, Цайдам, Цагаан хад, Баян гэсэн 5 багт хуваагддаг.

Алдар гавьяатнууд	**Соёл спорт:** Дэлхийн хошой аварга, олимпын хүрэл медальт С.Батцэцэг, Улсын аварга Ч.Санжаадамба, Улсын Манлай Арслан У.Мижиддорж
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	**Байгалийн түүх, дурсгалын газар:** • Гашууны гол, Долоон гол, Хөөврийн гол зэрэг гол горхитой; • Хуучин цагийн Долоон, Хорхой, Цоохор, Мирхайн хурал, Номгоны сүм хийд байсан; • Хөшөөний Цайдам музей хосгүй үнэт зүйл.
Төрийн албан хаагчдын тоо	161

Хүн ам зүйн үзүүлэлтүүд		
	2022	**2023**
Өрхийн тоо	940	921
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	659	728
Төрөлтийн тоо	46	49
Нас баралтын тоо	17	21

Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
	2022	**2023**
Малтай өрх, малчин өрх, малчдын тоо	827 0.73 мян.өрх 1,189	804 0.73 мян.өрх 1,174
Малын тоо	342.1 мян.тол	326.25 мян.тол
Том малын зүй бус хорогдол	4.19 мян.тол	18.28 мян.тол
Хуулийн этгээдийн тоо,ААН	39 үүнээс: уул уурхайн чиглэлээр хайгуулын тусгай зөвшөөрөлтэй 2 компани байна	37
Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид	25	25
Орон нутгийн төсвийн нийт орлого		611,168.9 мян.төг

14.АРХАНГАЙ АЙМГИЙН ХОТОНТ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа

Товч түүх	Хотонт сум нь Цэцэрлэг мандал уулын аймгийн Эрдэнэбулган уулын хошуунаас байгуулагдсан. 1938 онд Төвшрүүлэх сум, 1952 онд Өгийнуур сумыг Хотонт сумаас нутаг тасалж байгуулсан. Засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн өөрчлөлтөөр 1955 онд Төвшрүүлэх сумаас хоёр баг, 1956 онд Лүн сумаас нэг баг шилжиж ирсэн. 1961 онд Өндөрсант сумыг татан буулгаж, Хотон суманд нийлүүлсэн.
Газар зүйн байршил	Архангай аймгийн Цэнхэр, Төвшрүүлэх, Өгийнуур, Хашаат, Өвөрхангай аймгийн Хархорин, Хужирт, Бат-Өлзий сумтай хил залгадаг. Сумын төв Хотонт суурин, аймгийн төвөөс зүүн урагш 91 км зайд оршино.

	2022	2023
Хүн амын тоо	4,349	4,250

Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	2,200 км^2 нутаг дэвсгэртэй.
Сумын төвийн нэр	Хотонт суурин
Засаг захиргааны хуваарь	Хотонт, Хөөвөр, Бургалдай, Улаан чулуу, Орхон, Өндөр сант гэсэн 6 багт хуваагддаг.
Алдар гавьяатнууд	Монгол Ардын Намын анхны дарга С.Данзан, БНМАУ-ын хошой аварга малчин Г.Лхагважав, Улсын арслан Д.Жамц
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	• Орхон Түшээ, түүний цутгал Цагаан сүм, Хужирт, Улаанчулуу, Жарантай, Их булаг гол горхи, Хөөвөр, Хонхор, Чавганц гэдэг нуур тойромтой; • Цагаан сүм, Чулуун даваа, Байшингийн булаг, Мухар булаг, халуун хүйтэн рашаантай; • Хатант хайрхан уулан дахь Найман талт чулуун байгууламжтай; • Хотонтын хүрээ буюу Ганданпэлжээлин хийдтэй.
Төрийн албан хаагчдын тоо	220

Хүн ам зүйн үзүүлэлтүүд

	2022	2023
Өрхийн тоо	1,320	1,318
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	797	865
Төрөлтийн тоо	69	80
Нас баралтын тоо	23	24
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	15	

Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд

	2022	2023
Малтай өрх,	1,177	1,177

малчин өрх,	0.97 мян.өрх	0.94 мян.өрх
малчдын тоо	1,567	1,465
Малын тоо	357.59 мян.тол	308.11 мян.тол
Том малын зүй бус хорогдол	3.63 мян.тол	70.47 мян.тол
Хуулийн этгээдийн тоо, ААН	59 үүнээс: уул уурхайн чиглэлээр хайгуулын тусгай зөвшөөрөлтэй 1 компани байна.	64
Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид	29	31
Орон нутгийн төсвийн нийт орлого		612,411 мян.төг

15.АРХАНГАЙ АЙМГИЙН ЦАХИР СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	Цахир сум нь Цэцэрлэг мандал уулын аймгийн Чандмань-Өлзийт далайн хошуунаас байгуулагдсан. 1966 онд татан буугдаж, Тариат, Хангай суманд хуваарж нийлүүлээд 1991 онд дахин байгуулагдсан.	
Газар зүйн байршил	Архангай аймгийн Тариат, Хангай, Баянхонгор аймгийн Гурванбулаг, Завхан аймгийн Отгон, Тосонцэнгэл, Их-уул сумтай хил залгадаг. Сумын төв Хан-Уул суурин, аймгийн төвөөс баруун хойш 230 км^2 зайд оршино.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	2,485	2,435
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	3,398 км^2 нутаг дэвсгэртэй.	
Сумын төвийн нэр	Хан-Уул суурин	
Засаг захиргааны хуваарь	Баянгол, Хан-уул, Цахир, Жинст гэсэн 4 багт хуваагддаг.	
Алдар гавьяатнууд	**Хөдөлмөрийн баатар:** Г.Халтархүү **Төр, нийгмийн зүтгэлтэн:** АИХ-ын дарга, УИХ-ын дарга асан Р.Гончигдорж, УИХ-ын гишүүн асан Д.Ганхуяг, Н.Батбаяр	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	**Байгалийн түүх, дурсгалын газар:** • Хуучин цагт Байцын Жанчивлан жалгын хурал, Талын манал хурал, Загастайн хийд хурал номын газрууд байсан бол 1992 онд Дамбаравжаалин хийдийг цогцлоожээ; • Содномдаржаа ууланд өвгөн Гэсэр лам Цэвээнраашийн Чүлтэмжамц, баруун гарын шавь,	

	цорж аграмба Р.Санжжав нарын гүдэнг залж, сүсэгтэн олон эргэл, мөргөл хийдэг.	
Төрийн албан хаагчдын тоо		147
	Хүн ам зүйн үзүүлэлтүүд	
Өрхийн тоо	719	726
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	459	499
Төрөлтийн тоо	64	47
Нас баралтын тоо	16	8
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	12	
	Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд	
	2022	**2023**
Малтай өрх,	645	643
малчин өрх,	0.53 мян.өрх	0.53.мян.өрх
малчдын тоо	859	848
Малын тоо	115.42 мян.тол	78.4мян.тол
Том малын зүй бус хорогдол	4.63 мян.тол	9.42 мян.тол
Хуулийн этгээдийн тоо,ААН	59	59
Хувираа хөдөлмөр эрхлэгчид	23	24
Орон нутгийн төсвийн нийт орлого		584.815.1 мян.төг

16.АРХАНГАЙ АЙМГИЙН ЦЭНХЭР СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа	
Товч түүх	Цэнхэр сум нь Цэцэрлэг мандал уулын аймгийн Эрдэнэбулган уулын хошуунаас байгуулагдсан. 1938 онд Төвшрүүлэх сумыг байгуулахдаа Цэнхэр сумаас тасалж байгуулсан. 1961 онд Урд Тамир сумыг татан буулгаж, Цэнхэр суманд нийлүүлжээ.
Газар зүйн байршил	Архангай аймгийн Булган, Эрдэнэбулган, Батцэнгэл, Төвшрүүлэх, Хотонт, Өвөрхангай аймгийн Бат-Өлзий, Баянхонгор аймгийн Эрдэнэцогт сумтай хил залгана.

	2022	2023
Хүн амын тоо	6,107	6,019

Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	3,200 км^2 нутаг дэвсгэртэй.
Сумын төвийн нэр	Алтан-Овоо суурин
Засаг захиргааны хуваарь	Орхон, Цэцэрлэг, Цэнхэр, Алтан-Овоо, Буйлан, Тамир гэсэн 6 багт хуваагддаг.
Алдар гавьяатнууд	**Улсын болон Хөдөлмөрийн баатар:** С.Дампил (1945), малчин С.Жамъян, нэхмэлчин Б.Гүнжинлхам, уурхайчин Ч.Цэрэндорж, тракторчин М. Чойжамц, Ө.Жадамба, Ардын жүжигчин Д.Самбуу, Төрийн шагналт О.Тунгалаг **Соёл, спорт:** БНМАУ-ын заан Х.Лувсандорж, А.Бямбаа, Ш.Гомбосүрэн, МУ-ын гарди М.Бадарч
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	**Байгалийн түүх, дурсгалын газар:** • Хангайн нурууны тусгай хамгаалалттай газар; • Орхоны эх, Урд тамир, Цэнхэрийн гол, тэдгээрийн цутгалан, Буйлан, Дангийн зэрэг олон нуур, халуун хүйтэн рашаантай; • Цэнхэрийн халуун усны рашаан 90 градусын халуунтай. • Урд Тамирын гол, Хонгорын ам, Хар эрэг, Гозгор, Хойд, урд Тэлээ, Баянбулаг, Бага халзан нутгийн ихэнх хэсгийг орон нутгийн тусгай хамгаалалттай газар нутаг болгожээ; • Төсрийн хүдэр, гянтболд, үнэ чулуу, барилгын түүхий эдийн баялагтай; • Алтан-Овоо уулыг нутгийнхан шүтдэг.
Төрийн албан хаагчдын тоо	185

Хүн ам зүйн үзүүлэлтүүд		
	2022	**2023**
Өрхийн тоо	1,786	1,793

Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	1,054	1,151
Төрөлтийн тоо	160	82
Нас баралтын тоо	34	38
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	40	

Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
	2022	**2023**
Малтай өрх,	1,530 мян.өрх	1,559 мян.өрх
Малчин өрх,	1.39 мян.өрх	1.42 мян.өрх
Малчдын тоо	2,343 хүн	2,336 хүн
Малын тоо	366.73 мян.тол	305.38 мян.тол
Том малын зүй бус хорогдол	3.91 мян.тол	72.06 мян.тол
Хуулийн этгээдийн тоо, ААН	117 үүнээс: уул уурхайн чиглэлээр хайгуулын болон ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл бүхий 11 ААН байна.	124
Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид	49	56
Орон нутгийн төсвийн нийт орлого		862,945.7 мян.төг

17.АРХАНГАЙ АЙМГИЙН ЦЭЦЭРЛЭГ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа	
Товч түүх	Цэцэрлэг сум нь Цэцэрлэг мандал уулын аймгийн Рашаант уулын хошуунаас байгуулагдсан. 1959 онд Туулант сумыг Цэцэрлэг зэрэг сумаас тасалж байгуулан 1961 онд мөн сумдад буцааж нийлүүлжээ.
Газар зүйн байршил	Архангай аймгийн Хайрхан, Эрдэнэмандал, Жаргалант, Хөвсгөл аймгийн Галт, Төмөрбулаг, Рашаант, Булган аймгийн Баян-Агт сумтай хил залгана. Сумын төв Хужирт суурин, аймгийн төвөөс хойш 220 км зайд оршдог.

	2022	**2023**
Хүн амын тоо	3,784	3,703
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	2,500 км^2 нутаг дэвсгэртэй.	
Сумын төвийн нэр	Хужирт суурин	
Засаг захиргааны хуваарь	Чулуут, Туулант, Хужирт, Хонгорж, Их булаг гэсэн 5 багт хуваагддаг.	

Алдар гавьяатнууд	**Хөдөлмөрийн баатар:** адуучин Л.Бямбадорж, сансрын нисгэгч М. Ганзориг, **Төр нийгмийн зүтгэлтэн:** АИХ-ын орлогч дарга, ЗГ-ын гишүүн, УИХ-ын гишүүн асан Н.Батбаяр, ЭХ-ийн сайд Ч.Цэрэннадмид, **Соёл спорт:** буудлагын спортын мастер О.Гүндэгмаа,
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	**Байгалийн түүх, дурсгалын газар:** • Идэр, Чулуут, Хануй, Хужирт гол, Айраг, Дөрөө, Цайдам, Тойром зэрэг 10 орчим нуур, 50 гаруй булаг, шанд, рашаан ус, байгалийн үзэсгэлэнт газартай; • Бух хайрхан; • Сүм хийдийн бүртгэлд Агьтын хурал, Бухын хүрээ, Дөрвөн хийд тэмдэглэсэн.
Төрийн албан хаагчдын тоо	1,429

Хүн ам зүйн үзүүлэлтүүд		
	2022	**2023**
Өрхийн тоо	1,108	1,127
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	774	769
Төрөлтийн тоо	80	78
Нас баралтын тоо	23	16
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	18	

Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
	2022	**2023**
Малтай өрх,	983	986
Малчин өрх	0.86 мян.өрх	0.87мян.өрх
Малчдын тоо	1,405	1,314
Малын тоо	396.21 мян.тол	358.55 мян тол
Том малын зүй бус хорогдол	1.43 мян.тол	13.6 мян.тол
Хуулийн этгээдийн тоо, ААН	63	63
Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид	30	30
Орон нутгийн төсвийн нийт орлого		446,517.1 мян.төг

18.АРХАНГАЙ АЙМГИЙН ЧУЛУУТ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа	
Товч түүх	Чулуут сум нь Цэцэрлэг мандал уулын аймгийн Хан-Өндөр уулын хошуунаас байгуулагдсан.

Газар зүйн байршил	Архангай аймгийн Хангай, Өндөр-Улаан, Ихтамир, Баянхонгор аймгийн Галуут, Жаргалант сумтай хил залгадаг. Сумын төв Жаргалант суурин, аймгийн төвөөс баруун хойш 127 км зайд оршино.

	2022	2023
Хүн амын тоо	4,199	4,113

Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	3,900 км^2 нутаг дэвсгэртэй.
Сумын төвийн нэр	Жаргалант суурин
Засаг захиргааны хуваарь	Өлзийт гол, Зуунмод, Халуун-Ус, Хайрхан, Хүрэм гэсэн 5 багт хуваагддаг.
Алдар гавьяатнууд	**Хөдөлмөрийн баатар:** Нэгдлийн дарга У.Доржпалам, Гавьяат барилгачин Р.Зинамидэр, Шастины нэрэмжит 3-р эмнэлгийн клиникийн профессор, доктор, эмч Б.Батчулуун, Улсын аварга малчин, ХАА-ын Гавьяат зүтгэлтэн, хоньчин Д.Дашжоо **Төр нийгмийн зүтгэлтэн:** МУ-ын Ерөнхий сайд, УИХ-ын дарга, МУ-ын Ерөнхийлөгч асан Н.Энхбаяр, ахмад дайчин С.Гиваапил, Д.Лондоншарав Н.Бандихүү, Н.Даваасүрэн, партизан О.Дашчирав, Төрийн зүтгэлтэн, Бага Хурлын гишүүн Г.Болд, Д.Сэд-Очир, улс төрийн зүтгэлтэн С.Баярбаатар, ШУ-ны академич Д.Дагвасүмбэрэл **Соёл спорт:** Төрийн шагналт зураач Ц.Цэгмид, тэргүүний уран сайханч С.Луутар, Сумын заан М.Наваан, Улсын заан Д.Ванчинсүрэн, улсын заан Д.Даваасүрэн, Н.Мэнтиг, П.Ванчигжав, Т.Зундуй, улсын начин Г.Сүхбаатар
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	**Байгалийн түүх, дурсгалт газар:** • Чулуут, Хануй, түүний цутгал голууд, олон нуур, халуун хүйтэн рашаантай; • Төмрийн хүдэр, цагаа тугалга, алт, үнэт чулуу, барилгын түүхий эдийн баялагтай; • Бүрдийн хийд, Хангал, Намсрай тэргүүтний дуган, Цогт хайрхан, Хажид, Зуун модон, Төмөрт, Улаан овооны хурал байснаас Шива ширээт гэгээн Лувсаннамхайдоржийн үүсгэсэн Ширээтийн хүрээ их алдар цуутай; • Чулуутын гол нь өвөрмөгц онцлогтой.
Төрийн албан хаагчдын тоо	185

Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд

	2022	2023
Өрхийн тоо	1,181	1,206
Цахилгааны эх	589	445

үүсвэртэй өрхийн тоо		
Төрөлтийн тоо	80	97
Нас баралтын тоо	24	25
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	19	

Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
	2022	**2023**
Малтай өрх, малчин өрх, малчдын тоо	990 760 1,336	997 820 1,366
Малын тоо	210.78 мян.тол	178.5 мян.тол
Хуулийн этгээдийн тоо, ААН	75 Үүнээс: уул уурхайн чиглэлээр Баянхайрхан дахь ашиглалтын 1 тусгай зөвшөөрлийн хугацаа 2018-2048 он хүртэл хүчин төгөлдөр байна.	80
Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид	40	42
Орон нутгийн төсвийн нийт орлого		494,527.4 мян.төг

19.АРХАНГАЙ АЙМГИЙН ЭРДЭНЭМАНДАЛ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа	
Товч түүх	Эрдэнэмандал сум нь Цэцэрлэг мандал уулын аймгийн Эрдэнэбулган уулын хошуунаас байгуулагдсан. 1956 онд Хан-Оюут сумыг татан буулгаж, дөрвөн багийг Эрдэнэмандалд нэгтгэсэн бөгөөд 1959 онд дахин байгуулж, 1960 онд Эрдэнэмандал суман дахин нийлүүлсэн.
Газар зүйн байршил	Архангай аймгийн Хайрхан, Батцэнгэл, Ихтамир, Өндөр-Улаан, Жаргалант, Цэцэрлэг сумтай залгана.

	2022	**2023**
Хүн амын тоо	5,611	5,456
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	3,400 км^2 нутаг дэвсгэртэй. .	
Сумын төвийн нэр	Өлзийт суурин	
Засаг захиргааны хуваарь	Алаг-Уул, Идэр-Улаан, Эрдэнэ-Уул, Хан-Өндөр, Тээл, Өлзийт гэсэн 6 багт хуваагддаг.	
Алдар гавьяатнууд	**Хөдөлмөрийн баатар:** С.Цагааншүхэрт, Б.Цогоо, Ш.Цэрэнжаргал **Төр, нийгмийн зүтгэлтэн:** НТХ-ны нарийн бичгийн дарга Г.Адьяа, АБЯ-ны 1 дүгээр орлогч сайд Г.Алтангэрэл, МУ-ын Бага хурлын гишүүн Р.Должин, АИХ-ын депутат М.Дүгэржав, Дэжид, Л.Цэгмэд, З.Лхагвасүрэн, Ц.Дуламсүрэн, С.Рэнцэнбал,	

	С.Батмөнх, Р.Хатанбаатар, УИХын гишүүн асан, УБ хотын захирагч Ц.Баятбаяр г.м **Соёл урлаг:** МУАЖ, МУГЖ Ө.Баярмагнай дуучин, БНМАУ-ын төрийн шагналт геологич С.Цэрэн-Очир, МУ-ын төрийн соёрхолт хөгжмийн зохиолч С.Соронзонболд
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	**Байгалийн түүх, дурсгалын газар:** • Хануй, Хүнүй гол, Улаанчулуут, Тээл, Цагаанчулуут гол; • Их нуур, Хан-Өндөр, Асгат түрүү рашаан устай; • Улаан номд орсон хилэм загас Хануй голд байдаг; • Төмөр, гянтболд, зэсийн хүдэр, үнэт чулуу, барилгын түүхий эдийн баялагтай; • Сүм хийдийн бүртгэлд Гүнрэгийн хурал, Дэмчиг дацан, Дашчойнхорлин хийд бүртгэгдсэн; • Хан-Өндөр хайрхан уул шүтээн, рашаан нь эмийн шидтэй.
Төрийн албан хаагчдын тоо	326

Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд

	2022	**2023**
Өрхийн тоо	1,640	1,623
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	885	930
Төрөлтийн тоо	122	121
Нас баралтын тоо	32	27
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	25	

Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд

	2022	**2023**
Малтай өрх,	1,427	1,409
Малчин өрх,	1,220	1,220
Малчдын тоо	1,969	1,934
Малын тоо	509.72 мян.тол	376.13 мян.тол
Том малын зүй бус хорогдол	9.87 мян.тол	50.56 мян.тол
Хуулийн этгээдийн тоо, ААН	66	72
Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид, ААН	27	33
Орон нутгийн төсвийн нийт орлого		627,737.5 мян.төг

II БҮЛЭГ.БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

НЭГ.ТОЙМ ЛАВЛАГАА

1.Товч түүх:
Баянхонгор аймаг нь Улсын Бага Хурлын 1941 оны 12 дугаар сарын 11-ний өдрийн 81 дүгээр тогтоолоор 16 сум, 112 баг, 11,8 мянган өрх, 41,8 мянган хүн амтай байгуулагдсан. Анх Говьбөмбөгөр гэж нэрлэгдэж байгаад дараахан нь Баянхонгор болж өөрчлөгдсөн. 1945 оны 10 дугаар сарын 20-нд явагдсан бүх нийтийн тусгаар тогтнолын санал асуулгад гарын үсэг зурах хөдөлгөөнд тус аймаг 24,114 хүний гарын үсэг цуглуулж өгсөн бөгөөд түүний дурсгалд зориулсан “Тусгаар тогтнолын багана”-ыг сүндэрлүүлжээ. 1961 онд аймгийн төв Баянхонгор хот одоогийн байршилдаа суурьшсан байдаг.

2.Газар зүйн байршил:
Баянхонгор аймаг нь Монголын Улсын баруун өмнөд хэсэгт Хангайн нурууны өмнөх өндөрлөг, Говь-Алтайн нурууны уулс, Алтайн өврийн говийг хамран говь, хангайн бүсийг дамнан оршдог. Баруун талаараа Говь-Алтай, баруун хойд талаараа Завхан, хойд талаараа Архангай, зүүн хойд талаараа Өвөрхангай, зүүн өмнөд талаараа Өмнөговь, урд талаараа БНХАУ-тай хиллэдэг.

3.Хүн амын тоо:

2022	2023
89.643	**88.499**

4.Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ: Баянхонгор аймаг нь **116.0** мян.км^3 нутаг дэвсгэртэй бөгөөд Монгол Улсын нутаг дэвсгэрийн 7.8 хувийг эзэлдэг томоохон аймгийн нэг.

5.Аймгийн төвийн нэр: Баянхонгор хот

6.Засаг захиргааны хуваарь: 20 сум, **105** багтай.

7.Угсаатны зүйн байдал: Халх **99**%, бусад **1**%

8.ёс заншил, өв уламжлал:
Баянхонгор аймаг нь төв халхын соёлын биет бус өвийг өвлөн үлдсэн голомт бүс нутаг. Тус аймагт 5 ай савд багтах 64 төрөл зүйлийн биет бус өв өвлөгдсөн бөгөөд 316 өвлөн уламжлагчийг бүртгэн баримтжуулж, улсын нэгдсэн бүртгэл мэдээллийн санд орсон. Соёлын биет бус өвийг ур чадварын өндөр түвшинд өвлөсөн билиг авьяастны улсын нэгдсэн жагсаалтад 3 өвлөн уламжлагч бүртгэгдсэн байдаг. Биет бус онцлог өвүүд:

- Гүр дуу;
- Дуутай хуруу;
- Төв халхын тууль;
- Төв халхын морин хуурын татлага “Халх жонон”;
- Чулуун царгил хөгжмийг урлах, тоглох арга технологи;
- Цагаан идээ боловсруулах арга технологи “Бууцагаан сумын ямааны ааруул”;
- Ардын хөгжмийн зэмсэг урлал “Жимбүүр, хулсан хуур, сүүлийн үед мазаалай хуур”.

9.Алдар гавьяатнууд:

Шинжлэх ухааны зүтгэлтэн

- Шадавын Лувсанвандан (1910-1983) — хэл шинжээч;
- Ядамжавын Цэвэл (1902-1984) — Алдарт "Ногоон толь"-ийг зохиогч, эрдэмтэн, (Галуут сум);
- Барнасангийн Пүрэвсүрэн - Шинжлэх ухааны гавьяат зүтгэлтэн, Академич, 2021 оны Дэлхийн шилдэг эрдэмтэн, Химийн шинжлэх ухааны Доктор, Профессор;
- Яндагийн Нямдорж (1956) - Хүн судлаач, АНУ-ын Кейс Вестерн Резервийн их сургуулийн доктор (Баян-Өндөр сум);
- Цэвэлийн Шагдарсүрэн (1944) — Монгол Улсын шинжлэх ухааны гавьяат ажилтан;
- Бямбажавын Пүрэв - Очир (1947 - 2015) Монгол Улсын шинжлэх ухааны гавьяат зүтгэлтэн. Хэл шинжлэлч. Доктор. Профессор;

Төр, нийгмийн зүтгэлтэн

- Халтмаагийн Баттулга - (1963) Төр нийгмийн зүтгэлтэн, Монгол улсын тав дахь Ерөнхийлөгч (Баянцагаан сум);
- Гомбожавын Занданшатар (1970) - Төр нийгмийн зүтгэлтэн, УИХ-ын дарга (Баацагаан сум);
- Эрэндоо Дамба (1921-1991) Монгол Улсын анхны Гавьяат Усжуулагч;
- Дэнсмаагийн Дүнгэрдорж (1942-) — эмч, багш;
- Дамдинжавын Гомбожав (1934) - Монгол Улсын хөдөлмөрийн баатар (Галуут сум);
- Гомбын Манхан (1938) - Монгол Улсын хөдөлмөрийн баатар (Баянцагаан сум);
- Гончигийн Лхаахүү (1940) - Монгол Улсын Ардын багш (Баян-Овоо);
- Нянцаннямын Алтанхуяг (1960)- Монгол Улсын төрийн соёрхолт (Галуут сум);
- Цэвэлийн Шагдарсүрэн (1944) - Монгол Улсын төрийн соёрхолт (Галуут сум);
- Доржсүрэнгийн Нямдорж, (1973) -ОХУ-ын Москва хотод ЗХАБ-ыг хангах чиглэлээр докторын зэрэг хамгаалсан (Хүрээмарал сум);
- Цэдэндамбын Бат-Эрдэнэ (1960) — Монгол Улсын гавьяат холбоочин (Галуут сум);
- Данзангийн Баяраа (1949) — Монгол Улсын гавьяат эмч;
- Цэрэндоржийн Лувсанвандан (1935-1994) - Монгол Улсын гавьяат тээвэрчин (Богд сум);
- Бүдхүүгийн Хуушаан (1947) — Монгол Улсын гавьяат багш;
- Шархүүгийн Чимгээ (1963) — Монгол Улсын гавьяат багш;
- Цамбажавын Шарав (1954) — Монгол Улсын гавьяат малчин;
- Пүрэвийн Сэмнээ(1942-2014)-Монгол улсын хошой аварга малчин, "Алтан төл"-ийн эзэн шагналт;
- Пүрэвжалын Очир /1949 он/ Монгол Улсын гавьяат уурхайчин;
- Баасангийн Сундуйжав /1949 он/ Монгол улсын аж үйлдвэрийн гавьяат ажилтан (Баацагаан сум);

Урлагийн зүтгэлтэн

- Баатарын Санжид (1928-1998) — зураач;
- Сэндэнжавын Дулам (1950) - Эрдэмтэн, багш;
- Д.Отгонжаргал — МУГЖ, "VOICE" хамтлагийн дуучин;
- Гончигийн Бирваа (1916-2006) — хөгжмийн зохиолч (Эрдэнэцогт сум);
- Сэмбийн Гончигсумлаа (1915-1991) — хөгжмийн зохиолч (Өлзийт сум);
- Чойжилжавын Лхамсүрэн (1917-1979) — яруу найрагч (Баацагаан сум);
- Тангадын Галсан (1932) — зохиолч (Заг сум);
- Дүгэрсүрэнгийн Лхамхүү (1935-2000) МУСТА, Жүжигчин (Бөмбөгөр сум);

- Бирваагийн Мөнхдорж — МУАЖ, Улсын драмын эрдмийн театрын ерөнхий найруулагч (Эрдэнэцогт сум)
- Гончигийн Дашхүү (1948-2001) - Хошин урлагийн нэрт жүжигчин (Богд сум);
- Гэндэндоржийн Цэрэндондог — зураач;
- Данзангийн Нямаа (1957-) — зохиолч (Баян-Овоо сум);
- Жамъянгийн Батбаяр (1947) — Монгол Улсын соёлын гавьяат зүтгэлтэн, нэвтрүүлэгч;
- Догмидын Сосорбарам (1958-) — жүжигчин (Баян-Овоо сум);
- Магсаржаламын Баярмагнай — жүжигчин, Маск продакшн;
- Базарын Банзрагч - хөгжмийн зохиолч төв халхын алдарт морин хуурч
- Дандардоржийн Өлзий (1935) — Монгол Улсын урлагийн гавьяат зүтгэлтэн, Халхын туульч;
- Чүлтэмийн Бизъяа (1938) — Монгол Улсын урлагийн гавьяат зүтгэлтэн, зураач;

Хөдөлмөрийн баатар 27 (2024 оны 1 сарын байдлаар) төрсөн байна.[7]

10.Биеийн тамир, спортын амжилт:

Спортын алдартан

- Шагдарын Чанрав — бөх, бөх тайлбарлагч (Хүрээмарал сум);
- Цэдэндамбын Нацагдорж (1944) — чөлөөт бөх;
- Пунцагийн Сүхбат (1964-) — бөх (Баян-Овоо сум);
- Зундуйн Дэлгэрдалай(1956) - бөх, Дэлхийн самбо бөхийн 1 алт, 4 мөнгө, 4 хүрэл;
- Мөнхбатын Уранцэцэг — жүдо бөхийн анхны эмэгтэй дэлхийн аварга (Баян-Овоо сум);
- Пүрэвийн Нямжанцан — Улсын начин;
- Доржсүрэнгийн Нямхүү (1972-) — бөх, Улсын начин, самбо, жүдо, үндэсний бөхийн дасгалжуулагч багш (Хүрээмарал сум);
- Дэлээбазарын Сүхбат — бөх, Улсын начин (Баянлиг сум);
- Лхамдэмидийн Оломбаяр - Монгол улсын алдарт уяач (Баянлиг сум);
- Дорж Нармандах - Бөх Өлзийт сум МУГТ дэлхийн аваргын хүрэл медаль;
- Ганбаатарын Одбаяр - Бөх Өлзийт сум МУГТ дэлхийн аваргын хүрэл медаль;
- Цэнд-Очирын Цогтбаатар - Бөх МУГТ дэлхийн аваргын Алтан медаль;
- Зундуйн Дэлгэрдалай (1956) — Монгол Улсын гавьяат тамирчин (Галуут сум)

Баянхонгор аймаг нийт:

- Улсын цолтой бөхчүүд 19;
- Олон улсын хэмжээний мастер 4;
- Спортын мастер 79;
- Спортын дэд мастер 64;
- Гавьяат тамирчид 15 байна (2018 оны байдлаар).

11.Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар:

Томоохон уулс: Их богд, Эрхэт хайрхан, Аргалант, Залаа хайрхан
Томоохон гол: Байдраг, Түйн, Заг
Томоохон нуур: Бөөнцагаан, Орог, Хөх нуур, Биндэрьяа

[7] https://montsame.mn/cn/read/334594

Баянхонгор аймгийн есөн гайхамшиг[8]:

1. Цагаан агуй
2. Бичигт хад
3. Шаргалжуут рашаан
4. Бүгийн цав
5. Шатар чулуу
6. Хүрэн бэлчир
7. Мазаалай
8. Орог нуур орчмын говийн байгалийн үзэсгэлэнт газар
9. Ян-иг /шашны уншлагын нотлох баримт/

12.Дотоодын нийт бүтээгдэхүүн, эдийн засгийн голлох салбар:

2021	2022
350.0 тб.төг	**541.3 тб.төг** үүнээс: мал аж ахуйн салбар **48,1** хувь, газар тариалан **0.5** хувь, худалдаа, үйлчилгээний салбар **37,6** хувь, аж үйлдвэрийн салбар **13,7** (Үүн дотроос уул уурхай **0.54** хувь) хувийг тус тус эзэлж байна.

12.Төрийн албан хаагчдын тоо:

2022	2023
5,490	**5,544**

ХОЁР. ХҮН АМ ЗҮЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

1.Суурин хүн амын тоо:

2022	2023
89,643	**88,499**

2.Суурин хүн амын хүйсийн харьцаа:

2022	2023
97.2	**97.5**

3.Хүн амын дундаж наслалт:

2022	2023
71.63	**72.05**

4.Өрхийн тоо:

2022	2023
26,737	**27,101**

5.Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо (2020):
25.169 өрхийн **99.1** хувь буюу **25,169** өрх цахилгааны ямар нэгэн эх үүсвэрт холбогдож, **222** өрх буюу **0.9** хувь нь холбогдоогүй байна.

[8] https://www2.1212.mn/

6.Төрөлтийн тоо:

2022	2023
1,844	1,835

7.Нас баралтын тоо:

2022	2023
508	539

8.Шилжин ирсэн хүн амын тоо:

2022	2023
Явсан **2,475** Ирсэн **410**	Явсан **2,027** Ирсэн **500**

9.Гэрлэлт, цуцлалтын тоо:

2022	2023
Гэрлэлт **341** Цуцлалт **68**	Гэрлэлт **354** Цуцлалт **54**

ГУРАВ. НИЙГМИЙН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

1.ЕБС-ийн бүлэг дүүргэлт:

2022	2023
27.1	27.6

2.ЕБС-ийн сурагч-багшийн тооны харьцаа:

2022	2023
18.9	19.1

3.Нийт өнчин хүүхдийн тоо:

2022	2023
1,127	971

4.Өрх толгойлсон эх:

2021	2022
3,737	3,519

5.Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүний тоо:

2022	2023
3,988	3,869.0

6.Хөдөлмөр эрхэлдэг Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүний тоо:

2022	2023
522	708

7.Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг

2022	2023
439	395

8.Ядуурал (Хангайн бүс)

2020	2022
31.4	**33.5**

9.Ажилгүйдлын түвшин:

2021	2022
15.5	**12.7**

10.Аж ахуйн нэгж, байгууллагад ажиллагчдын сарын бодит дундаж цалин:

2022	2023
бүгд **663.3** мянга эрэгтэй **619.8** мянга эмэгтэй **693.3** мянга	бүгд **793.6** мянга эрэгтэй **766.9** мянга эмэгтэй **811.3** мянга

ДӨРӨВ. ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

1.Хэрэглээний бараа үйлчилгээний үнийн индекс:

2022	2023
107.7	**101.3**

2.Хэрэглээний бараа үйлчилгээний үнийн цэвэр өөрчлөлт:

2022	2023
14.6	**7.7**

3.Хүн амын сарын дундаж хэрэглээ (Хангайн бүс):

2020	2022
276,526 төг	**417,421** төг

4.Иргэдийн хадгаламжийн данс:

2022	2024 II
64.2 мянга	**64.7** мянга

5.Иргэдийн хадгаламжийн үлдэгдэл:

2022	2023
134,543.80 сая.төг	**154,976.90** сая.төг

6.Малтай өрх:

2022	2023
15.3 мянга	**15.2** мянга

7.Малчин өрх:

2022	2023
13.1 мянга	**13.0** мянга

8.Малчдын тоо:

2022	2023
22.6 мянга	**22.0** мянга

9.Малын тоо:

2022	2023
3,719.6 мян.тол Үүнээс: Адуу **160.37** мян.тол Үхэр **222.96** мян.тол Тэмээ **45.53** мян.тол Хонь **1,108.03** мян.тол Ямаа **2,182.7** мян.тол	**4,072.2** мян.тол Адуу **177.3** мян.тол Үхэр **238.2** мян.тол Тэмээ **48.95** мян.тол Хонь **1,218.43** мян.тол Ямаа **2,389.33** мян.тол

10.Том малын зүй бус хорогдол:

2022	2023
42.74 мян.тол (2023)	2023-2024 оны зуднаар аймгийн хэмжээнд **254,229** толгой мал хорогдсон байна, Үүнээс Тэмээ **262**, Адуу **10,259**, Үхэр **32,111**, Хонь **73,522**, ямаа **129,075** (2024.5 сар)

11.Аймгийн удирдлагын тогтвор суурьшил:
аймгийн ИТХ-ын дарга:
2020 - Э.Энхбат
аймгийн Засаг дарга:
2020 - Д.Мөнхсайхан

12.Хүлээн авсан жуулчдын тоо 2023-2024:
гадаадын **368**, дотоод **45,832,** нийт **46,200**

13.Аймгийн бүтээн байгуулалт 2020-2024:
2016-2024 оны хугацаанд Улс болон орон нутгийн төсвийн хөрөнгөөр нийт **264** төсөл арга хэмжээнд **429.8** тэрбум төгрөгийн бүтээн байгуулалтын ажил гүйцэтгэсэн. Үүнээс 2020-2024 онуудад шинээр **49** төсөл, арга хэмжээнд **267.6** тэрбум төгрөг, түүнчлэн их засварын **101** төсөл, арга хэмжээнд **24.2** тэрбум төгрөгийн хөрөнгө оруулалт тус тус хийж бүтээн байгуулалтын ажил гүйцэтгэсэн байна. Онцлох зарим ажлуудаас дурдвал:

- Нийт **9,300** хүүхдийн суудалтай **23** сургуулийг **101,230.9** сая.төг төсөвт өртгөөр;
- Нийт **1,835** хүүхдийн ортой **16** цэцэрлэгийн барилгыг **25,186** сая.төг төсөвт өртгөөр;
- Нийт **950** хүүхдийн ортой **8** дотуур байрны барилгыг **17,770** сая.төг төсөвт өртгөөр;
- Нийт **3,570** хүний суудалтай **15** соёлын төвийн барилгыг **23,747.1** сая.төг төсөвт өртгөөр;
- Нийт **13** спорт заалыг **20,342** сая.төг төсөвт өртгөөр
- Нийт **144** ортой **16** эрүүл мэндийн төвийн барилгыг **31,570.9** сая.төг төсөвт өртгөөр;
- Нийт **12** төрлийн инженерийн шугам сүлжээ болон дэд станцын өргөтгөл, шинэчлэлтийн ажлуудыг **61,309.5** сая.төг төсөвт өртгөөр;
- Шинээр **5** сумын нутгийн удирдлагын ордны барилгыг **5,771** сая/төг төсөвт өртгөөр тус тус гүйцэтгэсэн.

Мөн орон нутгийн чанартай **80** орчим км хатуу хучилттай авто замын ажил хийсэн.

14.Аж үйлдвэрийн салбарын нийт борлуулалт:

2021	2022
58,336.3 сая.төг	**78,289.7** сая.төг

15.Уул уурхайн үйл ажиллагаа эрхэлж буй ААН:

2022	2023
18 (Баян-Овоо суманд “Наран мандал Интерпрайзес” ХХК, Стархолдинг ХХК, Монголболгаргео ХХК, Бөмбөгөр суманд Ай Эн Ди ХХК, Эрдэнэцагаан ХХК, Волтерминериалресурс ХХК, Галуут суманд Баялаг орд ХХК, “Шижир аранжин” ХХК, “Империал гоулд майнинг” ХХК, Монголболгаргео ХХК, Гурванбулаг суманд “Жи Энд Юу Гоулд” ХХК, Шинэжинст суманд Эрдэнэсмонгол ХХК, “Сэкери ресорсус монголиа” ХХК)	**14** (Өлзийт суманд “Би Эс Ай” ХХК, Баян-Овоо суманд “Наран мандал Интерпрайзес” ХХК, Бөмбөгөр суманд “Ай Эн Ди” ХХК, Галуут суманд “Империал гоулд майнинг” ХХК, “Шижир аранжин” ХХК, “Баялаг орд” ХХК, Шинэжинст суманд “Эрдэнэс монгол” ХХК, “Сэкери ресорсус монголиа” ХХК зэрэг ААН-үүд үйл ажиллагаагаа эхлүүлэх бэлтгэл хийж байна.)

16.Хувираа хөдөлмөр эрхлэгчид (2021):
нийт **874** үүнээс: эрэгтэй **456**, эмэгтэй **418**

17.Орон нутгийн төсвийн орлого, зарлага

	2022	2023
Орон нутгийн төсвийн нийт орлого	**53,264.0** сая.төг	**69,538.7** сая.төг
Орон нутгийн төсвийн нийт зарлага	**51,058.2** сая.төг	**69,916.6** сая.төг

ТАВ.СУМДЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

1.БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН БАЯНХОНГОР СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

	Тойм лавлагаа	
Товч түүх	БНМАУ-ын Бага Хурлын Тэргүүлэгчдийн 115 дугаар тогтоолоор анх 3 хоринтой нэгж захиргааг байгуулснаар Баянхонгор хот бие даасан нэгж болох үндэс тавигджээ. Гэвч Баянхонгор хайрханы өвөр газар нь мөнхийн цэвдэгтэй, цаашид аймгийн төв байршуулахад тохиромжгүй байсан тул 1961 онд Баянхонгор аймгийн төвийг нүүлгэн Номгон уулын ар, Түйн голын хөвөөнд байгуулсан түүхтэй.	
Газар зүйн байршил	Номгон уулын ар, Түйн голын хөндийд 1,859 м өндөрт оршино.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо[9]	32,560	32,750
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	71.0 км^2 талбайтай	
Сумын төвийн нэр	Баянхонгор хот	

[9] https://www2.1212.mn

Засаг захиргааны хуваарь	Номгон, Эрдэнэмандал, Дуурсах, Угалз, Цагаанчулуут, Гэгээн шавь, Цахир, Шаргалжуут, Есөнбулаг, Рашаант гэсэн 10 багтай.	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	Шаргалжуут рашаан сувилал нь Хангайн нурууны өвөр хэсэгт Шаргалжуутын хөндийд байрладаг. 300 гаруй булагтай, 10 га талбайг хамран урсдаг Монголын хамгийн том рашаан орд. Шаргалжуутын рашааныг анх 7-р зуунд Хиргисүүд өвчин эмгэгээ анагаан илаарьшуулахад хэрэглэж байсан талаар түүхэнд тэмдэглэгдсэн байдаг. Үүнээс хойш 17-р зуунд Ламын Гэгээн зэрэг Монголын ихэс дээдэс Энэтхэгээс эрдмийн хүн урьж авчран 3 даян хийж судлан эмчилгээний боть гаргаж анх системтэйгээр эмчилгээ үйлчилгээнд ашиглаж ирсэн. 1954 онд Нэгдэл дундын амралт нэртэйгээр сувилал үүсгэн байгуулагдаж өнөөг хүртэл тасралтгүй үйл ажиллагаагаа тогтвортой явуулж байна.[10]	
Төрийн албан хаагчдын тоо[11]		2,885
Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	9,746	10,089[12]
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо[13] 2023 он	11,410	
Төрөлтийн тоо[14]	677	684
Нас баралтын тоо[15]	193	210
Гэрлэлтийн тоо	108	159
Гэр бүл цуцлалтын тоо[16]	43	39
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг[17]	263	
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
Малчин өрх[18]	13.11 мянга	12.95 мянга
Малын тоо		153,948
Хуулийн этгээд, ААН-ын тоо[19]	2,571	

2.БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН БАЙГУУЛАГДСАН СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа	
Товч түүх	1924 оны өөрчлөн байгуулалтаар Цэцэрлэг мандал уулын

[10] https://bayanhongor.bkh.gov.mn
[11] https://d.parliament.mn/
[12] Монгол Улсын нийгэм, эдийн засгийн танилцуулга 2019-2023 Үндэсний статистикийн хороо 2024 он
[13] https://www2.1212.mn
[14] https://www2.1212.mn
[15] https://www2.1212.mn
[16] https://www2.1212.mn
[17] https://nso.mn
[18] https://www2.1212.mn
[19] https://www2.1212.mn

	аймгийн Гучин уулын хошууны дотор хоёр сум байсны нэг буюу Цагаан гол сум нь хожим энэ Баянхонгор аймгийн Баацагаан сум болсон түүхтэй.[20]	
Газар зүйн байршил	Баянхонгор хотоос 127 км зайд байрладаг. Улаан-Аргалант, Хар-Аргалант, Нарийн хар, Билгэх, Хөвших, Холбоо зэрэг уулсаар хүрээлэгдэн оршдог.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	3,222	3,120
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	74.47 км^2	
Сумын төвийн нэр	Баянсайр	
Засаг захиргааны хуваарь	Баянбулаг, Оройнбуу, Буйлсан, Могой, Товгор, Зүүнхаяа, Баянсайр гэсэн 7 багтай.	
Алдар гавьяатнууд	Гомбожавын Занданшатар - улс төрч, Гадаад харилцааны сайд асан, Монгол Улсын Их Хурлын дарга.	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	Хянганы дурсгал нь хадны сийлбэр бичээсний цогцолбор бөгөөд одоогоор ихэнхдээ буга, нум сум, ан гөрөө хийж буй хүний дүрслэлтэй. Уг дурсгалт газар нийт 45 орчим бичээс бий. Тоглохын чулуун дурсгал нь түүх соёлын үл хөдлөх өв бөгөөд аймгийн хамгаалалтад байдаг эртний бичээстэй чулуу билээ. Бөөнцагаан нуур нь Баянхонгор аймаг дахь Нууруудын хөндийн хамгийн том, давст нуур юм. Энэ нуурыг алсаас харахад цагаан өнгөтэй харагддаг учраас Бөөн цагаан нуур хэмээн нэрлэсэн түүхтэй. Бөөн цагаан нуурт 96 зүйлийн шувууд хуран цугладаг, дэлхийд гайхагдсан ховорхон нуур юм. Монгол улсад оршдог нийт нууруудын хамгийн том талбайтай нууруудын эхний аравт ордог. Бөөнцагаан нуурын домог Эрт галавын үед хорон санаат баян ноёны санаархаж байсан үзэсгэлэнт бүсгүй нутгийн ядуу бор залуу хоёр хайр сэтгэлтэй болжээ. Тэр хоёрыг элдвээр оролдоод ч салгаж чадсангүй. Тиймээс хоёулыг нь хороож, хангайн уулын өвөрт нутаглуулжээ. Гэтэл тэнд нь хоёр сайхан мод ургаж, орой оройгоор нийлж мөчир нь хоорондоо сүлжин найрсан ургасан байна. Өширсөн баян тэр даруй модыг тас хөрөөдүүлж, шатаагаад үнсийг нь хоорондоо гурван өртөө хол зайтай хоёр ууланд аваачиж булжээ. Түдэлгүй тэр хоёр цэгээс нэг нэг булаг дэлбэрэн оргилж замын булаг шандтай нийлэн томорсоор гурван өртөөний цаана хоёул хоорондоо уулзан нийлж нэг том гол болон урсаж Алтайн нурууны ар хоолойд тогтон, Бөөнцагаан нуурыг үүсгэсэн гэдэг.	
Төрийн албан хаагчдын тоо		141
Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	1030	1038
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	714	
Төрөлтийн тоо	57	63
Нас баралтын тоо	16	22

[20] https://baatsagaan.bkh.gov.mn

Шилжин ирсэн хүн амын тоо		
Гэрлэлт,	11	2
цуцлалтын тоо	4	2
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	11	
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
Малчин өрх,	0.8 мян.өрх	0.81 мян.өрх
Малын тоо		328,599
Хуулийн этгээд, ААН-ын тоо	66	

3.БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН БАЯНБУЛАГ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	1924 оны анхны хуваариар Цэцэрлэг мандал уулын аймгийн Хүрээмарал уулын хошууны бүрэлдэхүүнд багтаж байсан 18 сумдаас Тэгшбуянт, Эрдэнэмандал хоёр сумыг нэгтгэн Баянбулаг уулын хормойд орших Хөдөө нуурын дэнж дээр сум болон төвлөрснөөр Баянбулаг сум үүссэн түүхтэй.	
Газар зүйн байршил	Хойд талаараа Завхан аймгийн Отгон сум, баруун талаараа Говь-Алтай аймгийн Дэлгэр сум, зүүн, зүүн хойд, урд талаараа Баянхонгор аймгийн Гурванбулаг, Заг, Хүрээмарал сумдтай хиллэдэг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	1,775	1,748
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	3170 км^2	
Сумын төвийн нэр	Баянбулаг	
Засаг захиргааны хуваарь	Сангийн далай, Ар жаргалант, Хангал, Бүрд гэсэн 4 багтай.	
Алдар гавьяатнууд	Тус сумаас 1921 оны партизан Б.Цамба, тарваган тахал өвчнөөс олон хүний амь аварч гавьяа байгуулсан хүний бага эмч Ц.Магсар, хөдөлмөрийн баатар Ж.Чулуунбаатар /Баянхонгор аймгийн анхны хөдөлмөрийн баатар болжээ/, хоньчин хөдөлмөрийн баатар Л.Бэгз, хөдөлмөрийн баатар Г.Жамсран нарыг дурдаж болно. • Сэндэнжавын Дулам - Шинжлэх ухааны гавьяат зүтгэлтэн, Хэл бичгийн шинжлэх ухааны доктор, профессор, Ардын багш. • Должингийн Даш - газарзүйн ухааны доктор (Ph.D), профессор	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	Дааган чулуу нэртэй сондгой ганц цул боржин хад Баянбулаг сумын төвөөс зүүн хойш 10 км-т Даагын өндөр улаан хэмээх уулын өвөр бэлээс ундарсан Даагын булгийн зүүн этгээдэд буй. Нутгийн хөгшдийн хуучилснаар “Дааган чулуу” хэмээх нэр нь дээр цагт уяачид наадамд уралдуулах даага, шүдлэнгээ бага гэрийн дайтай энэхүү хадыг тойруулан уяж сойдог байсантай холбоотой гэх ба нэгэн жишээ нь мөн	

	Сэрвэн уулнаас гарч ирсэн аварга могойг дарсан чулуу хэмээх домог ч байдаг. Дааган чулуун дээр дүрсэлсэн зүйлс нь эртний нүүдэлчдийн од эрхсийг шүтэх шүтлэг, цаг улирлын солигдол, одон гарагийн орчил хөдөлгөөнтэй холбоо бүхий одтой тэнгэрийн зураг байхыг үгүйсгэх аргагүй юм.[21] Дөшингийн даваа нь урьд цагт Бээжингээс Улиастайг холбосон гол зам байжээ. Тиймээс энэ дабааг манж хятадууд их тахиж тайж байсан ба Бээжингээс Улиастай хүрэх замын хамгийн өндөр даваа байсан учир Манжийн хаанаас Баа хэмээх цол хайрлаж том ширмэн Хонхоор шагнаснаас хойш Дөшинбаагийн даваа нэртэй болжээ.	
Төрийн албан хаагчдын тоо		139
Хүн ам зүйн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	473	483
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	270	
Төрөлтийн тоо	38	37
Нас баралтын тоо	10	10
Гэрлэлт,	8	14
цуцлалтын тоо	1	1
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	3	
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
малчин өрх,	0.28 мянга	0.3 мянга
Малын тоо		109,513
Хуулийн этгээд, ААН-ын тоо	31	

4.БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН БАЯНГОВЬ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	Улсын Бага Хурлын Тэргүүлэгчдийн 1942 06 сарын 25 өдрийн 35-р тогтоолоор Баян-Өндөр, Жинст сумаас тус бүр 3 баг, Богд сумаас 1 баг шилжүүлэн авч анх 6 баг, 400 өрхтэй, 70000 малтай, конторын 2 гэртэй "Баянхөөвөр" нэртэйгээр байгуулагдсан түүхтэй.[22]	
Газар зүйн байршил	Баянхонгор аймгийн өмнөд хэсэгт оршдог, бүхэлдээ говийн бүст багтана. Өөрийн аймгийн Богд, Баянлиг, Жинст, Шинэжинст, Баянцагаан Өмнөговь аймгийн Гурван тэс сумтай хиллэдэг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	3,075	3,046
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	4,662 км^2	
Сумын төвийн нэр	Өргөн	

[21] https://bayanbulag.bkh.gov.mn
[22] https://bayangovi.bkh.gov.mn

Засаг захиргааны хуваарь	Хэлтгий булаг, Өрхт, Залаа, Цоохор, Өргөн гэсэн 5 багтай.	
Алдар гавьяатнууд		
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	Сумын төвөөс зүүн зүгт 90 км зайд 750,000 жилийн тэртээ хүн амьдарч байсан Цагаан агуй хэмээх агуй бий. Мөн сумын төвөөс өмнө зүгт 18 км зайд орших Цагаан Булагт хэмээх өвөрмөц тогтоцтой хүний хөл, гарын мөртэй цагаан хад бий.	
Төрийн албан хаагчдын тоо		134
Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	915	907
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	650	
Төрөлтийн тоо	81	73
Нас баралтын тоо	13	14
Гэрлэлт,	18	11
цуцлалтын тоо	3	1
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	7	
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
Малчин өрх,	0.68 мянга	0.67 мянга
Малын тоо		205,301
Хуулийн этгээд, ААН-ын тоо	35	

5.БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН БАЯНЛИГ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	Баянлиг сум нь 1925 оны 05 дугаар сард БНМАУ-ын Засгийн газрын 19 тоот тогтоолоор байгуулагдсан. Тус сумын нутаг дэвсгэр нь хуучнаар Сайн ноён хан аймгийн Эрдэнэ бандида хутагтын /Ламын гэгээн/ шавийн хошуунд харьяалагдаж байсан.[23]	
Газар зүйн байршил	Зүүн талаараа Өвөрхангай аймгийн Богд, өмнөд хэсгээрээ Өмнөговь аймгийн Гурвантэс, Сэврэй, Баруун хойд талаараа Баянхонгор аймгийн Баянговь, Богд сумуудтай хиллэдэг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	3,814	3,757
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	11,918 км^2	
Сумын төвийн нэр	Хатансуудал	
Засаг захиргааны хуваарь	Их халбаганат,Баян-Ааараг, Багабаян, Ихбаян, Хатансуудал гэсэн 5 багтай.	
Алдар гавьяатнууд	• Цэдэндамбын Нацагдорж МУГТамирчин (1944) Бөх • Дэлээбазарын Сүхбат Улсын начин (1964) Хуульч • Доржсүрэнгийн Банди МУ-ын Гавьяат Багш, Доктор, Профессор (1946) Багш	

[23] https://bayanlig.bkh.gov.mn

- Чимбэгийн Сугар-Очир МУ-н Хөдөлмөрийн баатар (1956) Тэмээчин
- Должингийн Нэргүй МУГМал зүйч (1955) Дэд эрдэмтэн
- Шарваагийн Бат-Орших МУГДасгалжуулагч (1954) Дасгалжуулагч
- Ширмэнгийн Хүрэлтогоо МУГБарилгачин Инженер
- Готовын Тойвгоо МУГМалчин (1953) Тэмээчин
- Цэдэнгийн Шинэн МУГМалчин (1957) Тэмээчин
- Дугарын Аюур Сүхбаатарын одонт Улсын хамгийн шилдэг сайн малчин (1905) Нэгдлийн ууган дарга

Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар

Бичигт хад одоогоос хэдэн мянган жилийн тэртээд холбогдох эртний хүмүүсийн хаданд бичиж үлдээсэн бичиг соёлын нандин өв болох сүг зургууд бүхий байгалийн уран зураг. Энэ нь зөвхөн монгол төдийгүй Өмнөд Сибирь, Казакстан, Киргиз, Узбекстан, баруун хойд хятадын хадны зургийн дотор эрдэм шинжилгээний чухал ач холбогдолтой томоохон дурсгал. Зургийг МЭӨ 3000 жилийн өмнөх үеийн бүтээл гэж үзжээ.

Зоог зуух хэмээх суурины ул мөр. Энд Орос, Монголын археологичдын хийсэн судалгааны үр дүнгээр археологийн дурсгал бүхий дөрвөн суурин газар олдсоны нэг нь хуучин чулуун зэвсгийн дээд үе, хоёр нь шинэ чулуун зэвсгийн үе, нэг нь хүрэл зэвсгийн түрүү үеийн дурсгалтайг нотолсон байдаг. Эдгээр зуух нь зэсийн хүдрээ хайлуулдаг байсныг олдворууд нь баталгаажуулдаг.

Хатан суудал унтарсан галт уул. Оройдоо триагуляцын цэгтэй. Хүрэл зэвсгийн үеийн цөөн тооны булштай.

Цагаан агуй Монгол-Орос-Америкийн хамтарсан шинжилгээний анги тус агуйгаас хуучин чулуун зэвсгийн үеийн 14 соёлт үе давхаргыг олж тогтоосон билээ. Уг судалгааны үр дүнд Төв Азийн бүс нутагт хүн амьдарч байсан он цагийн тооллыг даруй 200 мянган жилээр урагш ахиулж, энэ судалгаа нь дэлхийн чулуун зэвсгийн сонгодог онолоор Монгол нутагт хүн Олдувайн үед буюу МЭӨ 700 мянган жилийн тэртээгээс суурьшин амьдарч байжээ гэдгийг нотолжээ. Баянлиг сумын Цагаан агуй нь зөвхөн манай оронд төдийгүй тив дэлхийн хэмжээнд яригдах байгаль, түүхийн ховор хосгүй дурсгалт газар.[24]

Төрийн албан хаагчдын тоо	181	
Хүн ам зүйн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	1,083	1,076
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	733	
Төрөлтийн тоо	82	64
Нас баралтын тоо	21	19
Гэрлэлт, цуцлалтын тоо	25	12
	2	2

[24] https://bayanlig.bkh.gov.mn/77/all

Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	3	
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
малчин өрх,	0.79 мянга	0.77 мянга
Малын тоо		206,938
Хуулийн этгээд, ААН-ын тоо	53	

6.БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН БАЯН-ОВОО СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Газар зүйн байршил	Баянхонгор аймгийн дунд хэсэгт Галуут, Эрдэнэцогт, Өлзийт, Жинст, Баацагаан, Бөмбөгөр сумдтай хил залгадаг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	2,576	2,495
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	32,443 км^2	
Сумын төвийн нэр	Хөхбүрд	
Засаг захиргааны хуваарь	Мандалхайрхан, Уранхайрхан, Асгамба, Мэргэн гэсэн 4 багтай.	
Алдар гавьяатнууд	• Дэнсмаагийн Дүнгэрдорж (1942-) эмч, багш • Данзангийн Нямаа (1957-) зохиолч • Догмидын Сосорбарам (1958-) жүжигчин • Пунцагийн Сүхбат (1964-) бөх • Мөнхбатын Уранцэцэг (1990-) жүдоч	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	Уртын голын хөндий Нүхэн хад хэмээх газраас монгол дахь зоосон зургийн хамгийн олон тэмдэгт бүхий дурсгалт газар бий.[25]	
Төрийн албан хаагчдын тоо		155
Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	863	868
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	607	
Төрөлтийн тоо	67	49
Нас баралтын тоо	21	21
Шилжин ирсэн хүн амын тоо		
Гэрлэлт,	15	20
цуцлалтын тоо	0	1
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	25	
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
малчдын тоо	0.6 мянга	0.61 мянга
Хуулийн этгээд, ААН-ын тоо	69	

7.БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН БАЯН-ӨНДӨР СУМЫН НИЙГЭМ,

[25] https://www.mongolianguideschool.com

ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	1923 онд Хантайшир уулын (Говь-Алтай) аймгийн Тэгшмандал сум нэртэй байгуулагдаж, 1941 онд Баянхонгор (Бөмбөгөр) аймагт харьяалагдан орсон түүхтэй.	
Газар зүйн байршил	Баянхонгор аймгийн баруун урд байрладаг. БНХАУ, өөрийн аймгийн Баянцагаан, Шинэжинст болон Говь Алтай аймгийн Эрдэнэ сумтай тус тус хиллэдэг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	2,597	2,532
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	16,891 км^2	
Сумын төвийн нэр	Булган	
Засаг захиргааны хуваарь	Улаан-Үзүүр, Элгэн, Булган, Идрэн гэсэн 4 багтай.	
Алдар гавьяатнууд	• Монгол Улсын гавьяат хуульч Д.Цэрэнхүү / 1919 онд Баян-Өндөр сумын II багийн нутаг “Хөх овоонд мэндэлсэн. / • Улсын хамгийн сайн малчин Гомбын Гүнсэн /1940 онд Улсын сайн малчдын зөвлөгөөнд шалгаран морин өртөөгөөр улсын нийслэлд явж очоод “Хөдөлмөрийн гавьяаны улаан тугийн одон”-гоор шагнуулж хамгийн сайн малчин цол” хүртжээ. • Байлдааны Гавьяаны улаан тугийн одонт Чулууны Шагдаржав, Гэлэгжавын Жанцан / 1939 оны халх голын дайнд гавьяа байгуулсны улмаас шагнагдсан. / • Монгол Улсын хөдөлмөрийн баатар Баатарын Төмөр 1982 он • Монгол Улсын хөдөлмөрийн баатар Дамбын Самдан 1985 он • Монгол Улсын хөдөлмөрийн баатар Чогсомын Ванхүү 1990 он • Монгол Улсын “Хөдөө аж ахуйн гавьяат ажилтан” Түгжийн Элбэгдорж 2019 он зэрэг эрхмүүд байна.[26]	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	Чихэн агуйн дурсгалыг Монгол-Орос-Америкийн судлаачид 1997-2000 онд малтан шинжилсэн. Агуйгаас ихээхэн хэмжээний чулуун зэвсгийн зүйл, урт удаан хугацаанд гал түлж байсан ором, амьтны яс болон ургамлын үлдэгдэл бүхий хүний амьдралын ул мөрийг хадгалсан 4-н соёлт давхарга илэрсэн. Агуйн чулуун зэвсгийн суурин нь дунд палеолитын(100000-40000) төгсгөлөөс мезолит(40000-8000), неолитын(8000-30000) үеийн, өөрөөр хэлбэл чулуун зэвсэг үйлдвэрлэлийн 3 үеийн дурсгалыг хадгалсан, урт удаан хугацааны турш хүн амьдарч байсан суурин газар.[27]	
Төрийн албан хаагчдын тоо		125
Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд		

[26] https://bayanundur.bkh.gov.mn
[27] http://bayan-undur.bayankhongor.khural.mn

Өрхийн тоо	733		734
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо		342	
Төрөлтийн тоо	69		46
Нас баралтын тоо	14		15
Шилжин ирсэн хүн амын тоо			
Гэрлэлт,	3		10
цуцлалтын тоо	1		0
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	6		
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд			
Малчин өрх,	0.5 мянга		0.47 мянга
Малын тоо			153,691
Хуулийн этгээд, ААН-ын тоо		45	

8.БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН БАЯНЦАГААН СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	Хуучнаар Засагт хан аймгийн Жонон вангийн хошуунд харьяалагдаж байжээ. Улмаар БНМАУ-ын Бага хурлын тэргүүлэгчдийн 1931 оны 2 дугаар сарын 07-ны өдрийн тогтоолоор Говь-Алтай аймгийн Баянцагаан сум анхлан байгуулагдаж байсан. • 1931-1934 онд Говь-Алтай аймгийн Баянцагаан сум, • 1934-1940 онд Завхан аймгийн Баянцагаан сум, • 1940-1941 онд дахин Говь-Алтай аймагт, 1942 оноос Баянхонгор аймгийн Баянцагаан сум болон шилжин харьяалагдаж ирсэн түүхтэй.[28]	
Газар зүйн байршил	Монгол-Алтай нурууны төгсгөл Гичгэнэ уул, Говь-Алтай уулсын эхлэл Баянцагаан уул, түүний салбар уулс, тал хөндийд өөрийн аймгийн Бууцагаан, Баацагаан, Жинст, Баянговь, Шинэжинст, Баян-Өндөр Говь-Алтай аймгийн Чандмана сумуудтай хил залгаа оршдог.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	3,555	3,491
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	5,395 км^2	
Сумын төвийн нэр	Баянбулаг	
Засаг захиргааны хуваарь	Гилчгэнэ, Дэлгэрэх, Цэцэн, Жаргалант, Баянбулаг гэсэн 5 багтай.	
Алдар гавьяатнууд	Баянцагаан сумаас Дамдины Жанар Хөдөлмөрийн баатар, Ёндонгийн Сүрэндулам Гавьяат нэгдэлчин, Жанцангийн Ишгэнхүү барилгачин Хөдөлмөрийн баатар, Гомбын Манхан хоньчин Хөдөлмөрийн баатар, Жигмэдийн Халтмаа Монгол улсын үндэсний бөхийн хүндэт засуул, Халтмаагийн Баттулга МУ-ын 5 дахь Ерөнхийлөгч, Монгол улсын гавьяат тамирчин,	

[28] https://bayntsagaan.bkh.gov.mn

	Өвгөний Жүгдэр анагаах ухааны дэд доктор, дэд профессор нар төрөн гарчээ.
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	Явуутын рашааныг ходоод, элэг, цөсний өвчинд олон жил ууж хэрэглэж ирсэн. Уг рашааныг түшиглэн Бэлийн нарангийн суварга, Баянцагаан уул дахь Хатан ноёны бунхан, Хүнгэнэхийн амны том хэрэгсүүр, Адгийн хөшөөний цэрэг хөшөө, Алаг бунхан, Бага амны сүмийн туурь зэрэг түүхийн дурсгалт газар, Цагаан бургас, Дөрөө шуудаг, Шар мухрын хүрхрээ зэрэг байгалийн үзэсгэлэнт газарт амралт, аялал жуулчлалын салбарыг хөгжүүлэх бүрэн боломжтой.
Төрийн албан хаагчдын тоо	156

Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	995	980
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	551	
Төрөлтийн тоо	79	73
Нас баралтын тоо	13	17
Гэрлэлт, цуцлалтын тоо	16 2	16 0
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	6	
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
Малчин өрх	0.63 мянга	0.65 мянга
Малын тоо		180,438
Хуулийн этгээд, ААН-ын тоо	66	

9.БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН БОГД СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	Сайн ноён хан Намнансүрэнгийн захирч байсан гол хошууны их хамжлага албатууд суудаг байсан нутаг.	
Газар зүйн байршил	Баянхонгор аймгийн баруун урд хэсэгт Өлзийт, Жинст, Баянговь, Баянлиг сумдтай хил залган оршдог.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	3,093	3,024
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	3,983 км^2	
Сумын төвийн нэр	Хориулт	
Засаг захиргааны хуваарь	Луугар, Гурван гол, Алтай, Цэлгэр, Буянт, Хориулт гэсэн 6 багтай.	
Алдар гавьяатнууд	Улсын баатар Н.Жамбаа, Байлдааны гавьяат улаан тугийн одонт Б.Сангидулам, Хувьсгалт тэмцлийн ахмад зүтгэлтэн Л.Зундуй, ахмад дайчин Д.Цагаанмаам, Ц.Цэрэндулам. Сумынхаа нэрийг өндөрт өргөж явсан өдгөө түмэнд дуурьсагдаж яваа алдартнуудаас Монгол улсын арслан П.Аюуш, улсын идэр начин Ч.Баасанхүү, урлагийн гавьяат зүтгэлтэн С.Лувсанвандан, Ч.Сангидорж, гавьяат тээвэрчин Ц.Лувсанвандан, Г.Дашхүү, Р.Доржбат нарын боловсрол	

	соёлын ажилтнууд, эрдэмтэн, доктор Ж.Бямбаа, Ж.Амгалан, Д.Түмэн, Л.Жамц, Ц.Шийрэвдамба нар.
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	Их Богд уул түүний салбар Бага Богд уул, Жаранбогд уул, Дулаан Богд уул зэрэг сүрлэг сайхан уулс, 140 хавтгай дөрвөлжин км талбайтай Орог нуур, Холбоолжийн их бага улаан давст нуур, Түйн голын цутгалан зэрэг тогтмол ба урсгал устай гол, нуурууд үзэсгэлэнт газрууд байдаг. Арц Богд ууланд нь дэлхийд ховор чүнчигноров чулуу, өнгө нь гэрэлд үргэлж хувирч харагддаг судалт болор хэмээх эрдэнийн чулуунууд байдаг. Мөн эртний чулуун зэвсгийн доод үед хамаарагдах Дархны газар, Илжгэн чихт хааны мөр хөвийн хоолойн чулуун хана, Сэрвэнгийн арын Гамингийн тойром, Ноён хутагтын хийдийн туурь, Тэвш уулын хадны моринд хөллөсөн дөрвөн дугуйт тэрэгтэй хүмүүсийн сүг зураг бүхий бичигт хад зэрэг түүхэн дурсгалт газрууд олон бий.
Төрийн албан хаагчдын тоо	153

Хүн ам зүйн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	893	898
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	623	
Төрөлтийн тоо	68	75
Нас баралтын тоо	11	19
Гэрлэлт,	10	8
цуцлалтын тоо	0	0
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	14	
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
Малчин өрх,	0.64 мянга	0.65 мянга
Малын тоо		212,692
Хуулийн этгээд, ААН-ын тоо	60	

10.БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН БӨМБӨГӨР СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа	
Товч түүх	1923 оны зун Баянхонгор хайрхан уулын хошуу болгон зохион байгуулахдаа түүний дотор багтааж Баянхонгор, Бөмбөгөр, Хуримт, Зүрх хайрхан, Цогт хайрхан, Цагаан гол, Цагаан хайрхан, Баяннуур, Эрдэнэтээл зэрэг 12 сум байгуулснаар Бөмбөгөр сумын бие даасан түүх эхэлсэн. Бөмбөгөр сум 1923 онд байгуулагдсан. 1923 оны Засгийн газрын шийдвэрийн дагуу хамжлагыг халж, хошуудын нэрийг өөрчилж, Цогтой гүний хошууг Баянхонгор хайрхан уулын хошуу хэмээн нэрлэсэн байна. Аж ахуйн шинжээр сумдыг байгуулахад тус сум анх 50 өрх, 8 багтай Цэцэрлэг мандал уулын аймгийн Бөмбөгөр Хайрхан нэртэй сум байгуулагдаж 1924 оноос ажиллаж эхэлжээ. Сумын төв нь 1930-аад оны үед нүүдлийн байдалтайгаар тус сумын нутаг Тай, Цагаан ингэний гүн, Улаан худаг зэрэг газруудад нүүдэллэж, захиргаа нь гэр

	контортой ажиллаж байсан ба 1938 оноос одоогийн сумын төв байгаа Худаг сүүжийн дэнжид суурьшжээ.[29]	
Газар зүйн байршил	Баянхонгор аймгийн төв хэсэгт Галуут, Баян-Овоо, Баацагаан, Бууцагаан Заг сумдтай хиллэдэг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	3,384	3,336
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	3,044 км^2	
Сумын төвийн нэр	Задгай	
Засаг захиргааны хуваарь	Улаан сайр, Хөх толгой, Бургас, Задгай гэсэн 4 багтай.	
Алдар гавьяатнууд	Хорлоогийн Цэвлээ Бөмбөгөр сумаас төрсөн анхны Соёлын гавьяат зүтгэлтэн, анхны Хөдөлмөрийн баатар. Бөмбөгөр сумын дунд сургуулиас Хомоолын Мишгээ, Сандагийн Самдан, Нүржавын Баатар, Бумбасын Сосорбарам, Тагалдарын Лувсан хэмээх анхны таван багш төржээ.	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	Монгол орны хамгийн анхны хуурай газрын дурсгалыг хадгалж үлдсэн нутаг бол Бөмбөгөр сум бөгөөд 2,500 сая жилийн настай боржин чулуу, бараг 2 тэрбум жилийн настай гантиг чулуу тус сумын Жугамын ам гэдэг газраас олдож байжээ.	
Төрийн албан хаагчдын тоо		140
Хүн ам зүйн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	1,052	1,054
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	732	
Төрөлтийн тоо	77	81
Нас баралтын тоо	23	20
Шилжин ирсэн хүн амын тоо		
Гэрлэлт	8	9
Гэрлэлт цуцлалтын тоо	0	1
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	15	
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
Малчин өрх,	0.83 мянга	0.83 мянга
Малын тоо		314.199
Хуулийн этгээд, ААН-ын тоо	128	

11.БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН БУУЦАГААН СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа	
Товч түүх	Хуучнаар Сайн ноён хан аймгийн Эрдэнэ Жүн Ван Жамьяндоржийн хошуу юм.
Газар зүйн байршил	Баянхонгор аймгийн баруун захад өөрийн аймгийн Хүрээмарал, Заг, Бөмбөгөр, Баацагаан, Баянцагаан сумдтай

[29] https://bumbugur.bkh.gov.mn

	хиллэн байрлах газар нутгийн хувьд говь, хангай, тал хээр хосолсон өвөрмөц тогтоцтой сум.[30]	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	3,703	3,665
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	5,840 км^2	
Сумын төвийн нэр	Буянт	
Засаг захиргааны хуваарь	Тэмээт, Баян, Өлзийт, Баянбүрд, Наран, Буянт гэсэн 6 багай.	
Алдар гавьяатнууд	Тус сумаас 3 хөдөлмөрийн баатар, 10 гавьяат, 2 улсын начин, 1 Улсын алдарт уяач төрөн гарсан.	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	Тус сумын хамгийн өндөр цэг Богд хайрхан уул нь хуучин хошууны тахилгатай уул байсныг 2006 онд сэргээн тахисан түүхтэй. Бүрэг хайрхан, Тарианы Богд, Богд аав уул, Баянгийн гол зэрэг байгалийн үзэсгэлэнт газруудтай.[31]	
Төрийн албан хаагчдын тоо		193
Хүн ам зүйн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	1070	1060
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	742	
Төрөлтийн тоо	64	58
Нас баралтын тоо	19	25
Шилжин ирсэн хүн амын тоо		
Гэрлэлт,	7	8
цуцлалтын тоо	0	0
Нийгмийн үзүүлэлтүүд		
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	12	
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
Малчин өрх,	0.8 мянга	0.79 мянга
Малын тоо		266,080
Хуулийн этгээд, ААН-ын тоо	72	

12.БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН ГАЛУУТ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа	
Товч түүх	1931 оны засаг захиргааны өөрчлөлтөөр 1931-1934 онд Өвөрхангай аймгийн Баянхонгор сум, 1934-1941 онд Архангай аймгийн Баянхонгор сум болж, БНМАУ-ын Бага хурлын Тэргүүлэгчдийн 81-р тогтоолоор Баянхонгор аймгийг (Анх Говьбөмбөгөр нэрээр) шинээр байгуулахад нэгэн сум нь болж, 1955 онд Ардын Их Хурлын Тэргүүлэгчдийн зарлигаар Баянхонгор сумаас 6 баг, Бөмбөгөр сумаас 2 баг таслан авч

[30] https://buutsagaan.bkh.gov.mn
[31] https://buutsagaan.bkh.gov.mn

	Галуут нэртэй шинэ сумыг “Өвөр Галуут”-д байгуулсан. 1957 онд Баянхонгор сумыг татан буулгаж, хангайн чиглэлийн багуудыг Мандал суманд, бусад багийг Галуут суманд шилжүүлж, Галуут сумын төвийг Өвөр Галуутаас Баянхонгор сумын төвд /Баянхонгор хайрхан уулын өвөрт/ шилжүүлсэн түүхтэй.[32] Монгол Улсын Засгийн газрын 2016 оны 221 дүгээр тогтоолоор Баянхонгор аймгийн Галуут сумыг “Улсын тэргүүний сум”-аар шалгаруулсан.
Газар зүйн байршил	Галуут сум нь хойд талаараа Архангай аймгийн Чулуут, Ихтамир сум, Баянхонгор аймгийн Эрдэнэцогт, Баян-Овоо, Бөмбөгөр, Заг, Жаргалант сумтай хил залгадаг.

	2022	2023
Хүн амын тоо	4,208	4,189

Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	5,047 км^2
Сумын төвийн нэр	Баянхошуу
Засаг захиргааны хуваарь	Хайрхан, Сүмбэр, Үнэгт, Баяннуур, Мандал, Баянхошуу гэсэн 6 багтай.
Алдар гавьяатнууд	1921 оны ардын хувьсгалын партизан С.Бямбаа, А.Пүрэвдагва, ахмад дайчин, хувьсгалт тэмцлийн ахмад зүтгэлтэн Д.Чойжин, Б.Амаржаргал, М.Ойдов, Б.Гончигсүрэн, М.Наваан, Г.Агваан, С.Агваан, Д.Долгор, О.Цэдэв, О.Гэндэн, Б.Наваан, Б.Бүрдхүү, Д.Санж, Н.Пүрэвсүрэн, Д.Жаамаа, Л.Дамдиндоо, А.Дамчий, Д.Данзан, Б.Дулмаа, Б.Жамъян, Д.Жанцан, Ч.Лувсанцэрэн, С.Соном, Д.Чүлтэм, УИХ-ын дарга Г.Занданшатар, УИХ-ын гишүүн Д.Ганбат, Монгол Улсын Гадаад харилцааны сайд М.Дүгэрсүрэн, Б.Батцэцэг зэрэг алдартнууд төржээ. Мөн Д.Гомбожав МАХН-ын XVI, XVII, XVIII, XIX, XX их хурлуудад төлөөлөгчөөр, Ардын Их Хурлын депутатаар 4 удаа сонгогдсон, 1992 онд ардчилсан, шинэ Үндсэн хуулийг батлалцсан, Хөдөлмөрийн баатар, Цэвэлийн Шагдарсүрэн Төрийн соёрхолт, ШУ гавьяат зүтгэлтэн, Нацагнямын Алтанхуяг төрийн соёрхолт, Ядамжавын Цэвэл нэрт хэл шинжлэгч, алдарт Ногоон толийн зохиогч нар Галуут сумаас төржээ.
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	Галуутын хавцал, Холбоо нуур, Үхэгийн рашаан, Тээлийн рашаан, Нарийн цохиотын рашаан, Өргөөтийн харз, Эрдэнэ тээл, Жаргалантын гол, Цагаан туруутын гол, Ёлын гол, Хуримт нуур, Бөөрөг нуур, Цэцгийн хонхор, Сойлонгийн хавцал, Хөх нуур зэрэг үзэсгэлэнт байгальтай. Чин сүжигт номун ханы хийдийн сум дуган, Бурхант хясаа, Буянт голын хүн чулуу, Харганын агуй, Тээлийн хөндийн бичигт хад, Цохиотын булан дахь хүн чулуу, Тээлийн амны балгас, Өргөөтийн овооны буган чулуу, Бага цохиотын дөрвөлжин хиргисүүр, Чингис хааны гүүн зэлний гадас, Сумын төв дэх хөшөө чулуунууд зэрэг эрт үеийн өвөг дээдсийн бүтээсэн дурсгалт түүхт газрууд олон.

[32] https://galuut.bkh.gov.mn

Төрийн албан хаагчдын тоо			158
Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд			
Өрхийн тоо	1,237		1,261
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо		860	
Төрөлтийн тоо	113		83
Нас баралтын тоо	17		24
Гэрлэлт,	14		15
цуцлалтын тоо	1		0
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	22		
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд			
малчин өрх,	0.96 мянга		0.93 мянга
Малын тоо			275,194
Хуулийн этгээд, ААН-ын тоо		93	

13.БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН ГУРВАНБУЛАГ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	Гурванбулаг сум нь Ардын хувьсгалын өмнө Сайн ноён хан аймгийн Жонон гүний хошуу гэж нэрлэгдэж ардын хувьсгал ялсны дараа 1924 оноос Цэцэрлэг мандал уулын аймгийн “Богд марал уулын хошуу” хэмээн нэрлэгдсэн бөгөөд 1931 онд Баруун Гурванбулаг сум болжээ.1942 онд Архангай, Өвөрхангай, Говь-Алтай аймгуудаас нэлээд сумыг таслан Баянхонгор аймаг байгуулагдахад тус аймгийн Гурванбулаг сум болсон түүхтэй. /Сумын төв нь 3 удаа нүүж Цэнгэл, Хар ус, Шар усны хөвөөнд төвлөрөн суурьшсан юм/ 1962 онд одоогийн төв Хөвийн аманд суурьшсан.	
Газар зүйн байршил	Баянбулаг, Хүрээмарал, Заг, Жаргалант, Завхан аймгийн Отгон сум, Архангай аймгийн Цахир, Хангай сумуудтай хиллэдэг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	2,304	2,264
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	4,442 км^2	
Сумын төвийн нэр	Хөвийн ам	
Засаг захиргааны хуваарь	Цэнгэл, Дабааны ам, Буга, Хөвийн ам, Пионер толгой гэсэн 5 багтай.	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	Гэр асга, Хөх нуур, Гурванбулаг, Морин мөрт, Хонгио, Өндөр улаан зэрэг сүрлэг уул, цэнгэг нууртай төрөл бүрийн ховор ургамал цэцэг, ан амьтан, жигүүртэн шувууд элбэгтэй нутаг. Хар ус, Шар ус, Түргэн, Билүүт, Нарийн тээл, Өлзийт зэрэг голуудтай, Нарийны рашаан булагтай энэ нутаг алт эрдэнэсээр баялаг юм. “Чинтийн тохой”, “Гурван ноёны шарил”, “Чингисийн тогоо” гэх мэт газрууд байдаг.	
Төрийн албан хаагчдын тоо		134

Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	672	666
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	399	
Төрөлтийн тоо	58	57
Нас баралтын тоо	13	15
Шилжин ирсэн хүн амын тоо		
Гэрлэлт,	14	6
цуцлалтын тоо	0	0
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	4	
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
малчин өрх,	0.44 мянга	0.43 мянга
Малын тоо		152,507
Хуулийн этгээд, ААН-ын тоо	43	

14.БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН ЖАРГАЛАНТ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	Жаргалант нь 1940 онд Заг сумаас салж Байдрагийн үржлийн сангийн аж ахуйг түшиглэн байгуулагджээ. Байдраг үржлийн сангийн аж ахуй нь нарийн, нарийвтар ноосны чиглэлийн хонин сүргийн бүтцийг шинээр бий болгож түүнийгээ "Чамаар" (Байдраг) үүлдрийн хонь гэж нэрлэсэн. Энэхүү сангийн аж ахуй нь тухайн үедээ "Эрдэнэт хивс" компанид ноосоо нийлүүлдэг байсан ба Эрдэнэт хивсний үндсэн түүхий эд нь мөнөөх нарийн, нарийвтар ноос юм. Жаргалант сум нь Байдрагийн сангийн аж ахуйг түшиглэн байгуулагдсан.	
Газар зүйн байршил	Жаргалант сум нь аймгийнхаа хамгийн хойд талын сум бөгөөд өөрийн аймгийнхаа Галуут, Гурванбулаг, Заг сумд болон Архангай аймгийн Чулуут, Хангай сумдтай хиллэдэг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	2,936	2,874
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	4,175 км^2	
Сумын төвийн нэр	Жаргалант	
Засаг захиргааны хуваарь	Намтойгой, Өлзийт-Өндөр, Хөндлөнбулаг, Эмээлттолгой гэсэн 4 багтай.	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	Тус суманд Байдраг, Мандал, Цохиот, Хүрэм, Хавцгай, Нарийн тээл, Цагаан дөрөлж зэрэг гол, Биндэръяа Хөх нуур, Байцагааны давсан нуур зэрэг нуур, Эг, Нам зэрэг өндөр даваа бий. Газрын зурагт тэмдэглэгддэг. Монгол улсын томоохон голуудын нэг Байдраг гол нь тус сумын Гурван голын эх хэмээх газраас эх авч Баянхонгор аймгийнхаа нутгаар урссаар Бөөнцагаан нуурт цутгана.	
Төрийн албан хаагчдын тоо	153	
Хүн ам зүйн үзүүлэлтүүд		

Өрхийн тоо	849		843
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо		542	
Төрөлтийн тоо	43		46
Нас баралтын тоо	23		17
Гэрлэлт,	15		11
цуцлалтын тоо	3		0
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	9		
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд			
Малчин өрх,	0.66 мянга		0.65 мянга
Малын тоо			126,750
Хуулийн этгээд, ААН-ын тоо		62	

15.БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН ЖИНСТ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	1930 онд одоогийн Жинст сумын нутагт байсан Тариат, Сар, Хөвших сумуудыг нэгтгэж Нарийн хар сум гэж нэрлэв. Улмаар 1931 онд Өвөрхангай аймагт харьяалагдах болсон ба 1933 онд Жинст сум болгожээ. 1941онд Баянхонгор аймаг байгуулагдахад Өвөрхангай аймгаас шилжиж ирсэн таван сумын нэг нь юм.	
Газар зүйн байршил	Баянхонгор аймгийн төвөөс зүүн урагш 100 км зайд оршдог. Зүүн ба хойд талаараа Өлзийт, зүүн талаараа Богд, урд талаараа Баянговь, баруун өмнө талаараа Баянцагаан, баруун ба баруун хойд талаараа Баацагаан, Баян-Овоо сумдтай тус тус хиллэнэ.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	2,242	2,183
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	5,313 км^2	
Сумын төвийн нэр	Бодь	
Засаг захиргааны хуваарь	Уубулан, Хүйс, Хөнөг, Цагаан-Ус, Бодь гэсэн 5 багтай.	
Алдар гавьяатнууд	• **Цэрэндоржийн Баахүү** /1921-1989/ • **Сангидоржийн Базар** 1932 онд төрсөн • **Шаравдоржийн Батаа** /1924-2000/ • **Цэрэндоржийн Батнасан** /1912-1987/ • **Очирын Бямбаа-** 1940 онд төрсөн[33]	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	• Бүлээний амны дурсгал • Бодь уулын дурсгал • Цагаан тээгийн дурсгал • Цохиогийн дурсгал • Бөө хүрэнгийн дурсгал	

[33] https://jinst.bkh.gov.mn

	• Мааньтын цохиотын дурсгал • Уушгийн арын дурсгал • Засмалын дурсгал • Бултын булангийн дурсгал • Модон овоо[34]	
Төрийн албан хаагчдын тоо		120
Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	645	632
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	437	
Төрөлтийн тоо	49	50
Нас баралтын тоо	16	12
Шилжин ирсэн хүн амын тоо		
Гэрлэлтийн тоо	17	6
Гэр бүл цуцлалтын тоо	3	0
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	9	
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
Малчин өрх, Малчдын тоо	0.5 мянга	0.49 мянга
Малын тоо		181,719
Хуулийн этгээд, ААН-ын тоо	50	

16.БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН ЗАГ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	1924 онд “Чандмань” сум нэртэй байгуулагдаж 1934 оноос “Загийн гол” сум болж Өвөрхангай аймагт харьяалагдаж байгаад 1934 оноос Архангай аймагт, 1942 онд Баянхонгор аймгийн харьяат сум болжээ.	
Газар зүйн байршил	Заг сум аймгийнхаа баруун хойд хэсэгт орших бөгөөд зүүн талаараа Жаргалант, Галуут, баруун хойт, урд талаараа Гурванбулаг, Хүрээмарал, Бууцагаан сумдтай хиллэнэ.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	2,136	2,103
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	2,561 км^2	
Сумын төвийн нэр	Заг	
Засаг захиргааны хуваарь	Баянбулаг, Байн Улаан, Чандмань Овоо, Залаа Овоо гэсэн 4 багтай.	
Алдар гавьяатнууд	• Барнасангийн Пүрэвсүрэн - Шинжлэх ухааны гавьяат зүтгэлтэн, Академич, 2021 оны Дэлхийн	

[34] https://jinst.bkh.gov.mn

	шилдэг эрдэмтэн, Химийн шинжлэх ухааны Доктор, Профессор • Санжидын Баатар - зураач • Тангадын Галсан - зохиолч • Д. Отгонжаргал - МУГЖ • Дашдоржийн Цэрэгтогтох Монгол улсын начин
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	Овоон таг, Баянбулаг, Данхарын тагууд, Хөх хайрхан, Тахилга хайрхан, Баянцагаан уул, Ямбат хайрхан зэрэг үзэсгэлэнт сайхан уул нуруудтай.
Төрийн албан хаагчдын тоо	108

Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	638	646
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	405	
Төрөлтийн тоо	43	45
Нас баралтын тоо	20	10
Гэрлэлт,	7	11
цуцлалтын тоо	1	1
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	3	
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
Малчин өрх,	0.45 мянга	0.45 мянга
Малын тоо		128,186
Хуулийн этгээд, ААН-ын тоо	60	

17.БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН ӨЛЗИЙТ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	Өлзийт сум нь хуучнаар Халхын Сайн ноён хан аймгийн Эрдэнэбандидын хошуу нутаг бөгөөд Олноо өргөгдсөн арван дөрөвдүгээр он буюу 1924 онд Цэцэрлэг мандал уулын аймгийн Баянзүрхийн хошууг сумдын зохион байгуулалтад оруулсны нэгийг Өлзийт сум хэмээн нэрлэснээр байгуулагдсан түүхтэй.[35]	
Газар зүйн байршил	Өлзийт сум нь зүүн хэсгээрээ Өвөрхангай аймгийн Уянга, Нарийн тээл, Баруунбаян-Улаан сум, урд хэсгээрээ өөрийн аймгийн Богд, Жинст сум, баруун хэсгээрээ Баян-Овоо сум, хойд хэсгээрээ Эрдэнэцогт сумдтай тус тус хиллэдэг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	3,906	3,860
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	3,853 км^2	
Сумын төвийн нэр		
Засаг захиргааны	Бурхант, Байн ам, Ёлын ам, Хулаг урт, Бийрийн уулзвар,	

[35] https://ulziit.bkh.gov.mn

хуваарь	Улаан-Уул гэсэн 6 багтай.
Алдар гавьяатнууд	**Монгол Улсын Хөдөлмөрийн баатар** • Цэгмидын Чимэд /Шарын голын уурхай их даацын “Белаз” машины засварын механикч, уурхайчин/ **Монгол Улсын “Ардын” цолтон** • Сэмбийн Гончигсумлаа /Хөгжмийн зохиолч, ардын жүжигчин/ • Гончигийн Лхаахүү /Ардын багш/ **Монгол Улсын Төрийн шагналтан** • Шадавын Лувсанвандан /Монгол хэл шинжлэлийн ухааны доктор, профессор, Академич/ • Сэмбийн Гончигсумлаа /Хөгжмийн зохиолч/ • Гончигийн Бирваа /Хөгжмийн зохиолч/ • Цэвэгдоржийн Цэмбэл /Аж үйлдвэрийн комбинатын эсгүүрчин, анхны ударник/ • Дондогийн Цэрэнсоном /ХАА-н ухааны доктор, зоотехникч/ Шинжлэх ухааны доктор, профессор 44, Улсын сайн малчин 7, Улсын Аварга малчин 11 байна.[36]
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	Булган уул, Түйн бор балгас, Бийрийн хөндийн Буган чулуу, Хийдийн туурь, Хөшөөтийн буган хөшөө, Дөрвөн баатрын хөшөө, Ээжийн цагаан хөшөө, Гэгээний лата, Шатрын агуй, Уушийн хад, Бага шаргалжуут, Балин чулуу, Сэнжин цохио гэх мэт газруудтай.[37]
Төрийн албан хаагчдын тоо	146

Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	1,174	1,185
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	732	
Төрөлтийн тоо	67	75
Нас баралтын тоо	18	20
Шилжин ирсэн хүн амын тоо		
Гэрлэлт,	13	13
цуцлалтын тоо	1	2
ЕБС-ийн дотуур байрны тоо, дүүргэлт		2 дотуур байр 155 ортой
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	14	
Ажилгүйдлын түвшин		
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
Малчин өрх,	0.91 мянга	0.84 мянга
Малын тоо		276,124
Хуулийн этгээд, ААН-ын тоо	55	

[36] https://ulziit.bkh.gov.mn
[37] https://ulziit.bkh.gov.mn

18.БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН ХҮРЭЭМАРАЛ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Газар зүйн байршил	Сумын төв нь аймгийн төвөөсөө 220 км зайтай.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	1759	1710
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	4328 км^2 талбайтай	
Сумын төвийн нэр		
Засаг захиргааны хуваарь	Хөх бүрд, Сонор, Норовлин, Цорж, Дэлгэр мөрөн гэсэн 5 багтай.	
Алдар гавьяатнууд		
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	• Мандал хайрхан • Дашдаржаалин хийд • Богд хайрхан • Боржин чулуун суврага сангийн байлар • Өвчүү цагаан дэнгийн хөшөө • Давсны цалам овоо[38]	
Төрийн албан хаагчдын тоо		102
Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	524	521
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	362	
Төрөлтийн тоо	25	26
Нас баралтын тоо	11	8
Шилжин ирсэн хүн амын тоо		
Гэрлэлт,	3	3
цуцлалтын тоо	0	1
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	3	
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
Малчин өрх,	0.39 мянга	0.37 мянга
Малын тоо		203 029
Хуулийн этгээд, ААН-ын тоо	39	

19.БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН ШИНЭЖИНСТ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа	
Товч түүх	Анх Хантайшир уулын аймгийн Баян-Өндөр уулын хошуу буюу Жонон вангийн хошууны хамжлага ардуудаас бүрдсэн сумыг таслан байгуулж нутгийнхны шүтээн “Залаажинст” уулаар нэрлэж, “Ямаан дээлт” хэмээх хочтой Гоонсүрэн

[38] https://hureemaral.bkh.gov.mn

	хэмээх хүнээр даргалуулсан түүхтэй ажээ. Гэтэл “Баартагчингуудын хөдөлгөөн” гэгч өрнөж шинэ сумын удирдлагад захирагдахгүй зөрчилдсөнөөс 1932 оны үеэс сумыг буцаан нэгтгэхэд хүргэжээ. Хожим 1956 онд нэгдэлжих хөдөлгөөний ялалттай давхцуулан Шинэжинст сумыг сэргээн байгуулсан байна.	
Газар зүйн байршил	Шинэжинст сум нь аймгийн төвөөс урагшаа өөрийн аймгийн Баян Өндөр, Баянцагаан, Баянговь, Баянлиг сумдтай болон БНХАУ-тай хиллэдэг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	2,538	2,563
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	16,501 км^2	
Сумын төвийн нэр	Залаа	
Засаг захиргааны хуваарь	Зараа, Уртынгол, Эрдэнэшанд, Эхэнхавцгай гэсэн 4 багтай.	
Алдар гавьяатнууд	БНМАУ-ын аварга малчин П.Сүхээ, С.Галдан, П.Гомбо, С.Хорол, Ц.Гантөмөр нарын аймаг, сумын аварга малчид олноор тодрон гарсан бол эрдэм оюуныг эрхэм болгосон П.Галсан, Б.Норжванчиг, Э.Сандагдорж, М.Даваа, Б.Дармаа, Л.Жаргалсайхан, Г.Бямбасүрэн нарын арав гаруй доктор цолтон төржээ.	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	Бурхант, Бамбуу, Эхийн гол, Цагаан бургас, Өлзийт, Мухар задгай зэрэг байгалийн үзэсгэлэнт газруудтай. ЮНЕСКО-гийн шим мандлын санд бүртгэлтэй Сэгс Цагаан Богд хайрхан энэ сумд байдаг. Шинэжинст сум цагаан ямаагаар алдартай бөгөөд дэлхийд хамгийн нарийн ширхэгтэй цагаан ноолуур бэлтгэж гаргадаг.	
Төрийн албан хаагчдын тоо		126
Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	823	836
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	478	
Төрөлтийн тоо	65	56
Нас баралтын тоо	13	11
Гэрлэлт,	6	7
цуцлалтын тоо	3	1
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	3	
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
Малчин өрх	0.59 мянга	0.59 мянга
Малчдын тоо		
Малын тоо		174 531
Хуулийн этгээд, ААН-ын тоо	67	

20.БАЯНХОНГОР АЙМГИЙН ЭРДЭНЭЦОГТ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа

Товч түүх	Эрдэнэцогт сум нь 1923 онд байгуулагдсан. Тус сум нь Ардын хувьсгалын өмнө Богд хаант Монгол Улсын Сайн ноён хан аймаг, Дайчин вангийн хошуу, 1921 онд ардын засаг тогтсоноор 1923 онд Цэцэрлэг мандал уулын /Архангай/ аймгийн Түйн голын хошуу гэж Засаг захиргааны нэгж болон дараа нь Архангай, Өвөрхангай, Баянхонгор аймгуудад харьяалагдаж ирсэн түүхтэй.	
Газар зүйн байршил	Баянхонгор аймгийн хойд хэсэгт байрладаг. Өөрийн аймгийн Өлзийт Баян-Овоо Галуут, Архангай аймгийн Булган, Цэнхэр, Өвөрхангай аймгийн Бат-Өлзий, Уянга сумдтай тус тус хиллэнэ.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	4,432	4,361
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	4,100 км^2	
Засаг захиргааны хуваарь	Сэнжид, Ямаат, Өвгөнжаргалант, Жанжин, Эрхэтхайрхан, Цагаан дэнж гэсэн 6 багтай.	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	Сумын нутаг дэвсгэр нь уул, гүвээ, толгод, хад асга бүхий Хангайн өндөр уулс ойт хээрийн бүсэд зонхилон мал аж ахуй, газар тариалан эрхлэхэд тохиромжтой.	
Төрийн албан хаагчдын тоо		135
Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	1,322	1,324
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	849	
Төрөлтийн тоо	105	95
Нас баралтын тоо	23	30
Гэрлэлт	23	13
Гэрлэлт цуцлалтын тоо	3	1
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	7	
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
Малчин өрх	1 мянга	1 мянга
Малын тоо		189,272
Хуулийн этгээд, ААН-ын тоо	52	

III БҮЛЭГ.ӨВӨРХАНГАЙ АЙМГИЙН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

НЭГ.ТОЙМ ЛАВЛАГАА

1.Товч түүх:

БНМАУ-ын Бага Хурлын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 02 дугаар сарын 18-ны өдрийн 07 дугаар тогтоолоор тухайн үеийн Цэцэрлэг мандал уулын аймгийн гол хошуудаас одоогийн Өвөрхангай, Баянхонгор аймгийн нутаг дэвсгэрийг хамарсан 31 сумтай Түйн голын Цагаан эрэгт төвлөрүүлж нэг том аймаг болон анх байгуулагдсан. 1934 онд Өвөрхангай аймгийн төв бууриа сэлгэж одоогийн Арвайхээр хотод шилжин төвлөрч, Баянхонгор аймгийн зарим сумдыг Архангай, Завхан аймгуудад шилжүүлэн, Архангай аймгаас Өвөрхангай аймгийн

Хархорин, Хужирт, Бат-Өлзий, Бүрд, Баян-Өндөр, Төв аймгийн Эрдэнэсант сумдыг нэгтгэн, шинэчлэн зохион байгуулж байжээ. Хожим нь зарим сумдыг шинээр байгуулж, заримыг нь татан буулгаж, нэгтгэснээр өдгөө Өвөрхангай аймаг засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгжийн хувьд 19 сумтайгаар тогтворжин хөгжсөн.

2.Газар зүйн байршил:
Монгол Улсын газар нутгийн төв хэсэгт баруун талаараа Баянхонгор, хойд талаараа Архангай, зүүн хойд талаараа Төв, зүүн талаараа Дундговь, урд талаараа Өмнөговь аймагтай хиллэн оршдог. Нутгийн хойд хэсэгт хангайн нурууны салбар уулс, төв хэсгээр нь хөндийн тал, өмнө хэсгээр нь Алтай нурууны салбар уулс, элсэрхэг тал хээрийн нутагтай.

3.Хүн амын тоо:

2022	2023
114,962	**114,630**

4.Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ: 62,895.33 км^2

5.Аймгийн төвийн нэр: Арвайхээр хот

6.Засаг захиргааны хуваарь: 19 сум, **112** багтай.

7.Угсаатны зүйн байдал: Халх **99**%, бусад **1**%

8.ёс заншил, өв уламжлал:
“Торгоны зам-Хархорум хот” соёл, аялал жуулчлалын эвент Хархорин сум, “Монгол эсгий урлалын баяр” Хужирт сум, “Сарлагийн баяр”, Өвлийн аялал жуулчлалыг хөгжүүлж, улирлын хамаарлыг бууруулах чиглэлээр “Тэмээний баяр” эвент, “Kharakhorum Ice Festival”-ийг Бат-Өлзий суманд тус тус уламжлал болгон зохион байгуулдаг.

9.Алдар гавьяатнууд:

Эрдэмтэд:

- Чой.Лувсанжав - Монгол улсын гавьяат багш, Хэл шинжлэлийн нэрт эрдэмтэн, доктор, профессор;
- Цэрэндоржийн Дашдорж - Монгол Улсын Гавьяат Багш, Математикч Эрдэмтэн;
- Аръяагийн Хайдав - Инженер, багш, Техникийн ухааны доктор, ШУТИС-ийн профессор, Монгол улсын гавьяат багш;
- Д.Лүндээжанцан - Гавьяат хуульч, Доктор, профессор;
- Б.Эрдэнэбилэгт - ОХУ-ын Буриад Улсын гавьяат барилгачин, Доктор /Ph.D/ профессор;
- Г.Нямхүү Хөдөлмөрийн баатар, төрийн шагналт эмч.

Улс төр, нийгмийн зүтгэлтнүүд:

- Пэлжидийн Гэндэн - Монгол Улсын Ерөнхий сайд;
- Дашдоржийн Дэмбэрэлцэрэн - Улсын дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч, Шүүхийн ерөнхий зөвлөлийн дарга, Улсын Их Хурлын гишүүн, Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүн, Монгол Улсын гавьяат хуульч;
- Данзангийн Лүндээжанцан - Улсын Их Хурлын дарга асан, Монгол Улсын гавьяат хуульч;
- Ядамсүрэнгийн Батсуурь - Монгол Улсын гавьяат хуульч, хурандаа.

Урлагийн зүтгэлтнүүд:

- Чимидийн Долгорсүрэн - Ардын Жүжигчин (Бүрд сум);
- Наянтайн Орги БНМАУ-ын Соёлын гавьяат зүтгэлтэн (Тарагт сум);
- Жамбын Пүрэв - Төрийн шагналт, Монгол улсын соёлын гавьяат зүтгэлтэн, зохиолч;
- Пүрэвийн Хорлоо - Төрийн шагналт, нэрт эрдэмтэн, зохиолч Цэвэгмидийн Гайтав - Төрийн шагналт яруу найрагч;
- Самдангийн Сэнгээ - Өвөрхангай аймгийн Хужирт сумын харьяат Уран сийлбэрчин;
- Нацагийн Жанцанноров - Төрийн хошой шагналт хөгжмийн зохиолч (Өлзийт сум);
- Баярхүүгийн Ичинхорлоо - Болор цомын хошой эзэн, СГЗ;
- Дэндэвийн Пүрэвдорж - хөдөлмөрийн баатар, Болор цомын анхны эзэн;
- Төмрийн Ариунаа - Монгол улсын гавьяат эстрадын дуучин;
- Энхболдын Анхбаяр - Монгол улсын гавьяат дуучин.

Цэргийн зүтгэлтнүүд:

- Лувсанцэрэнгийн Аюуш - Улсын баатар;
- Дэслэгч Генерал Ч.Пүрэвдорж - Зэвсэгт хүчний жанжин штабын дарга асан;
- ДЦ-ын ангийн захирагч - Хурандаа Ц.Гансүх
- Дэд хурандаа Ч.Лувсандорж - БХИС-ын түүх угсаатны багш;
- Дэслэгч генерал Ц.Тогоо - БХЯ-ны Төрийн нарийн бичгийн дарга /асан/.

10.Биеийн тамир, спортын амжилт:

Спортын алдартнууд:

- Мэгдийн Хойлогдорж - чөлөөт бөх, гавьяат тамирчин;
- Чимидбазарын Насантогтох - жүдогийн дасгалжуулагч, гавьяат дасгалжуулагч;
- Уранчимэгийн Мөнх-Эрдэнэ - боксчин, гавьяат тамирчин;
- Мөнхбаатарын Бундмаа - жүдочин, гавьяат тамирчин;
- Доржготовын Цэрэнханд - жүдочин, гавьяат тамирчин;
- Чимидбазарын Дамдиншарав - чөлөөт бөх, гавьяат тамирчин;
- Зэвэгийн Ойдов - чөлөөт бөх, дэлхийн хошой аварга, хөдөлмөрийн баатар;
- Доржпаламын Нармандах - жүдочин, гавьяат тамирчин;
- Дашдоржийн Цэрэнтогтох - Монголын үндэсний бөхийн дархан аварга;
- Б.Гунгаа - Хөнгөн атлетикийн багш дасгалжуулагч, спортын мастер;
- Пүрэвдоржийн Орхон - Чөлөөт бөх, Дэлхийн аварга, гавьяат тамирчин;
- Долгорсүрэнгийн Дагвадорж - Сумо бөх, Сүмогийн 68 дахь, ёкозүна.

Өвөрхангай аймгаас дархан аварга 1, улсын аварга 1, улсын арслан 6, улсын гарди 1, улсын заан 10, улсын харцага 4, улсын начин 44, МУ-ын тод манлай уяач 2, МУ-ын манлай уяач 3, МУ-ын алдарт уяач 16 тус тустөрөн гарчээ

11.Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар:

Тус аймагт Хөшөө цайдам дахь Түрэгийн дурсгалууд, Ордубалык буюу Хар балгас, Хархорин хотын туурь, Эрдэнэзуу хийд, Төвхөн хийд, Дойт толгойн ордны туурь, Хутаг уулын булш, Талын дөрвөлжин дэх эртний хотын туурь, Хар бондгорын эртний хотын туурь, Баянголын амны эртний хотын туурь, Мэлхийт толгойн ордны туурь, Захын булгийн хэрмийн туурь, Гүмбийн дэнжийн буган хөшөө, Нарийны амны дөрвөлжин булш, Мэлхий чулуун дурсгал, Майхан толгойн Хүннүгийн булш, Ар бөөргийн эртний булшнууд, Хужиртын амны ордны туурь, Орхоны хөндий дэх эртний булш, Ширээт уулын буган чулуу, Шанхын

хийд, Шунхлай уулын булш зэрэг түүх соёлын ул мөр бүхий газрууд их байдаг.
Тус аймгийн 7 гайхамшгаар Арц богд уул, Хужиртын рашаан, Монгол түмний морины их шүтээн, Хархорум хот, Эрдэнэзуу хийд, Тэвш уул, Төвхөн хийд зэрэг газрууд тодорчээ.

12.Дотоодын нийт бүтээгдэхүүн, эдийн засгийн голлох салбар:

2021	2022
608.3 тб.төг	**803.6** тб.төг. үүнээс: хөдөө аж ахуйн салбар – **44,8** хувь, худалдаа, үйлчилгээний салбар – **37,9** хувь, аж үйлдвэрийн салбар – **17,3** хувийг тус тус эзэлж байна.

12.Төрийн албан хаагчдын тоо:

2022	2023
6,334	**6,308**

ХОЁР. ХҮН АМ ЗҮЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

1.Суурин хүн амын тоо:

2022	2023
117,089	**115,575**

2.Суурин хүн амын хүйсийн харьцаа:

2022	2023
98.9	**98.9**

3.Хүн амын дундаж наслалт:

2022	2023
72.54	**72.64**

4.Өрхийн тоо:

2022	2023
34,436	**34,448**

5.Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо (2020):
20,451 өрхийн **99.4** хувь буюу **20,330** өрх цахилгааны ямар нэгэн эх үүсвэрт холбогдож, **121** өрх буюу **0.6** хувь нь холбогдоогүй байна.

6.Төрөлтийн тоо:

2022	2023
2,342	**2,268**

7.Нас баралтын тоо:

2022	2023
711	**702**

8.Шилжин ирсэн хүн амын тоо:

2022	2023

явсан **3,125** ирсэн **724**	явсан **3,037** ирсэн **1,139**

9.Гэрлэлт, цуцлалтын тоо:

2022	2023
гэрлэлт **429** цуцлалт **92**	гэрлэлт **354** цуцлалт **83**

ГУРАВ. НИЙГМИЙН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

1.ЕБС-ийн бүлэг дүүргэлт:

2022	2023
26.7	**27.3**

2.ЕБС-ийн сурагч-багшийн тооны харьцаа:

2022	2023
18.9	**19.2**

3.Нийт өнчин хүүхдийн тоо:

2022	2023
1,665	**1,656**

4.Өрх толгойлсон эх:

2021	2022
3,600	**2,994**

5.Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүний тоо:

2022	2023
4,450	**4,304**

6.Хөдөлмөр эрхэлдэг Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүний тоо:

2022	2023
625	**559**

7.Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг

2022	2023
696	**516**

8.Ядуурал (Хангайн бүс)

2020	2022
31.4	**33.5**

9.Ажилгүйдлын түвшин:

2021	2022
3.8	**6.1**

10.Аж ахуйн нэгж, байгууллагад ажиллагчдын сарын бодит дундаж цалин:

2022	2023

бүгд **703.6** мян.төг эрэгтэй **669.5** мян.төг эмэгтэй **726.8** мян.төг	бүгд **829.1** мян.төг эрэгтэй **805.9** мян.төг эмэгтэй **844.6** мян.төг

ДӨРӨВ.ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

1.Хэрэглээний бараа үйлчилгээний үнийн индекс:

2022	2023
15.2	**8.5**

2.Хэрэглээний бараа үйлчилгээний үнийн цэвэр өөрчлөлт:

2022	2023
8.5	**10.3**

3.Хүн амын сарын дундаж хэрэглээ (Хангайн бүс):

2020	2022
276,526 төг	**417,421** төг (2022)

4.Иргэдийн хадгаламжийн данс:

2022	2024 II
74.0 мянга	**77.6** мянга

5.Иргэдийн хадгаламжийн үлдэгдэл:

2022	2023
162,483.10 сая.төг	**192,081.80** сая.төг

6.Малтай өрх:

2022	2023
19.7 мянга	**19.7** мянга

7.Малчин өрх:

2022	2023
17.8 мянга	**17.8** мянга

8.Малчдын тоо:

2022	2023
27.9 мянга	**27.6** мянга

9.Малын тоо:

2022	2023
4590.4 мян.тол. Үүнээс: Адуу **320.15** мян.тол Үхэр **277.64** мян.тол Тэмээ **19.26** мян.тол Хонь **2,265.2** мян.тол Ямаа **1,708.16** мян.тол	**4734.7** мян.тол. Үүнээс: Адуу **349.39** мян.тол Үхэр **312.36** мян.тол Тэмээ **20.68** мян.тол Хонь **2,7324.75** мян.тол Ямаа **1,725.5** мян.тол

10.Том малын зүй бус хорогдол:

2022	2023

178.7 мян.тол (2023)	2023-2024 оны зуднаар аймгийн хэмжээнд **4,636** өрхийн **83,441** толгой мал хорогдсон байна. Үүнээс Тэмээ **19**, Адуу **3,970**, Үхэр **3,208**, Хонь **40,455**, ямаа **35,789** (2024.4 сар)

11/Шинэ хоршоолол хөдөлгөөнд хамрагдсан иргэдийн тоо:
Шинэ хоршоо хөдөлгөөний хүрээнд **3,572** хүн зөвлөгөө, мэдээлэлд хамрагдаж, нэг хоршоо шинээр байгуулагдан **178.0** сая төгрөгийн зээл аваад байна.

12.Аймгийн удирдлагын тогтвор суурьшил:
аймгийн ИТХ-ын дарга:
2020 оноос О.Пүрэвдорж

аймгийн Засаг дарга:
2020-2023 А.Ишдорж,
2024 оноос И.Доржсүрэн

13.Хүлээн авсан жуулчдын тоо 2023-2024:
Гадаадын **20,804**, дотоодын **35,811**, нийт **56,615**

14.Аймгийн бүтээн байгуулалт 2020-2024:
Эрүүл мэндийн салбарт: улс, орон нутгийн төсвийн **31.2** тэрбум төгрөгийн хөрөнгө оруулалтаар **50** ортой Хүүхдийн төрөлжсөн эмнэлэг, Зоонозын өвчин судлалын төв, Богд, Сант, Төгрөг, Гучин-Ус сумын эрүүл мэндийн төв, Хайрхандулаан, Бат-Өлзий сумын эрүүл мэндийн төвийн өргөтгөлийн барилгууд ашиглалтад орж, Хархорин сумын **100** ортой Нэгдсэн эмнэлгийн барилга **60**, Хужирт сумын эрүүл мэндийн төвийн өргөтгөлийн барилга **70** хувьтай тус тус баригдаж байна.
Боловсролын салбарт: улс, орон нутгийн төсвийн **80.2** тэрбум төгрөгийн хөрөнгө оруулалтаар Арвайхээр, Сант, Өлзийт сумдад **240**, Хужирт суманд **320**, Арвайхээр сумын 1, 2 дугаар сургууль тус бүрд **320**, Бат-Өлзий суманд **440** суудалтай сургуулийн барилга тус тус баригдаж ашиглалтад орсон. Баянгол суманд **240**, Баян-Өндөр суманд **320**, Хархорин суманд **320** суудалтай сургуулийн барилга барихаар гэрээ байгуулаад байна. Бат-Өлзий суманд **150**, Арвайхээр суманд **150** ортой **1**, **15** дугаар цэцэрлэгүүд баригдаж ашиглалтад орж, энэ онд Арвайхээр суманд **150** ортой тусгай хэрэгцээт цэцэрлэгийн барилга барихаар гэрээ байгуулсан. Мөн Хархорин суманд **100** ортой дотуур байрын барилга, Арвайхээр, Хархорин суманд **250** суудалтай спорт заал баригдаж ашиглалтад орж, Уянга, Гучин-Ус сумдад **250** суудалтай спорт заал баригдахаар гэрээ байгуулсан.

Улсын болон төсөл хөтөлбөрийн **30.8** тэрбум төгрөгийн хөрөнгө оруулалтаар Сумын төвийн шинэчлэл төслийг Хайрхандулаан, Хужирт, Төгрөг сумдад хэрэгжүүлж, Бат-Өлзий, Хужирт, Төгрөг сумдад 40-90 хувийн гүйцэтгэлтэй явагдаж байнга.

Улсын болон төсөл хөтөлбөрийн **138.1** тэрбум төгрөгийн хөрөнгө оруулалтаар Хүйтний хөндий-Арвайхээр чиглэлийн **57,56** км авто замын их засвар шинэчлэлийн ажил бүрэн хийгдэж, Бат-Өлзий-Хужирт **49** км авто замын гүйцэтгэл 36 хувьтай, Хайрхандулаан сумыг А0302 дугаартай улсын чанартай авто замтай холбох **3.2** км ажил **30** хувьтай, Арвайхээр-Хужирт чиглэлийн **43.3** км авто зам, Мөн Есөнзүйл сумыг улсын чанартай авто замтай холбох **14.7** км авто замын ажил энэ онд эхэлнэ.

15.Аж үйлдвэрийн салбарын нийт борлуулалт:

2022	2023

63,331.3 сая.төг	**57,940.6** сая.төг

16.Уул уурхайн үйл ажиллагаа эрхэлж буй ААН:

2022	2023
7 ААН	**6 ААН**

Өвөрхангай аймагт үйл ажиллагаа явуулж буй 7 ААН байна. Үүнээс Уянга суманд “АУМ АЛТ”, “Өгөөмөр-Өргөө”, “Баярсгоулд”, Тарагт суманд “Галт-Үнэг”, Зүүнбаян-Улаан суманд “Эм Эс Бэл майнинг” ХХК, Нарийнтээл суманд “Империо майнинг” ХХК алт олборлох чиглэлээр, “Баянтээг” ХК нүүрс олборлох чиглэлээр тус тус үйл ажиллагаа явуулж байна.

Богд, Уянга, Нарийнтээл, Хайрхандулаан, Бат-Өлзий, Төгрөг, Зүүнбаян-Улаан, Баруунбаян-Улаан,Тарагт зэрэг нийт 11 сумын нутаг дэвсгэрт ашиглалтын 29 тусгай зөвшөөрөл, хайгуулын 35 тусгай зөвшөөрөл тус тус олгогдсон байна.

17.Хувираа хөдөлмөр эрхлэгчид (2021):
нийт **1,429**, үүнээс: эрэгтэй **648**; эмэгтэй **781**

18.Орон нутгийн төсвийн орлого, зарлага

	2022	2023
Орон нутгийн төсвийн нийт орлого	**55,145.3** сая.төг	**68,876.5** сая.төг
Орон нутгийн төсвийн нийт зарлага	**51,016.5** сая.төг	**65,547.5** сая.төг

ТАВ.СУМДЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

1.ӨВӨРХАНГАЙ АЙМГИЙН АРВАЙХЭЭР СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

	Тойм лавлагаа	
Товч түүх	1707 онд Сайн ноён хан Жамбын хоёрдугаар хөвгүүн Цэрэндашид зэрэг хэргэм, албат хамжлага, газар нутгаа эзэмшүүлэн өгч, тусгай хошуу байгуулжээ. Тэр нь 1924 он хүртэл тогтсон Үйзэн гүний хошуу юм. Бэлчээр ус тэгш Онги голын сав газраар хошууны хамжлага ард нутаглан засаг захиргаа байгуулсан түүхтэй. Дэлгэрэх булаг, Тэмээчин булаг, Зэргэмжийн газраар нэлээд хэдэн жил нүүдэллэн хожим 1726-1727 онд Дэлгэрэх булагт модон дуган барьснаар өнөөдрийн Арвайхээр хотын анхны шав тавигдсан түүхтэй. 1957 онд Дэлгэрэх сумын 1 дүгээр багийг өөрчлөн 6 хоринтой хороо захиргааг, БНМАУ-ын АИХурлын Тэргүүлэгчдийн 1963 оны 11 дүгээр сарын 01-ний өдрийн 196 дугаар зарлигаар Арвайхээр хороог “Хот”, УИХ-ын 1994 оны 05 дугаар сарын 6-ны өдрийн 33 дугаар тогтоолоор Өвөрхангай аймгийн төвд Арвайхээр сум байгуулж, төв нь Арвайхээр хот байхаар тус тус шийдвэрлэжээ.	
Газар зүйн байршил	Тарагт, Зүүнбаян-Улаан сумдуудтай хиллэдэг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	35,725	36,782
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	17303 га	
Сумын төвийн нэр	Арвайхээр сум	
Засаг захиргааны хуваарь	Согоот, Эмт, Дэлгэрэх, Өлзийт, Арвайхээр, Ягаантолгой, Дэлгэрэхийндэнж, Рашаант, Бурхи, Ноён, Хүйстолгой, Зүлэгт, Онги гэсэн 13 багтай.	
Алдар гавьяатнууд	Бямбын Сарантуяа-Соёлын гавьяат зүтгэлтэн, сэтгүүлч	

Төрийн албан хаагчдын тоо		2,864
	Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд	
Өрхийн тоо	10,089	10,513
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	Цахилгаан эрчим хүчний төвлөрсөн системд холбогдсон.	
Төрөлтийн тоо	732	747
Нас баралтын тоо	204	198
Шилжилт хөдөлгөөн	Шилжин ирсэн 1057 хүн	
Гэрлэлт/цуцлалтын тоо	Гэрлэлт-127 Цуцлалт-43	Гэрлэлт-124 Цуцлалт-45
ЕБС-ийн бүлэг дүүргэлт		
ЕБС-ийн сурагч-багшийн тооны харьцаа	Арвайхээр сумын хэмжээнд 2022-2023 оны хичээлийн жилд төр болон хувийн хэвшлийн ерөнхий боловсролын 6 сургуульд 10,711 суралцагч суралцдаг.	
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	202	478
	Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд	
Мал бүхий өрх		
Малчин өрх	993	1,084
Малчдын тоо	1,552	1,713
Малын тоо	237,128	262,608
Хуулийн этгээдийн тоо /2023-I/2024-I улирлаар/	545	612

2.ӨВӨРХАНГАЙ АЙМГИЙН БАРУУНБАЯН-УЛААН СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

	Тойм лавлагаа	
Товч түүх	Өвөрхангай аймгийн Баруунбаян-Улаан сум нь 1924 онд байгуулагдсан, хуучнаар Сайн ноён хан аймгийн Сайн ноёны хошуунд харьяалагдаж байсан. Засаг захиргааны шинэ зохион байгуулалт явагдсан 1931 онд Өвөрхангай аймаг байгуулахад Баян-Улаан, Хөхбүрд гэсэн 2 сумыг нэгтгэн Баруунбаян-Улаан сумыг шинээр байгуулж байсан түүхтэй.	
Газар зүйн байршил	Баруунбаян-Улаан сум нь Өвөрхангай аймгийн нутгийн баруун урд хэсэгт орших ба өөрийн аймгийн Нарийн тээл, Хайрхандулаан, Гучин-Ус, Богд сумд, Баянхонгор аймгийн Богд сумдтай тус тус хиллэдэг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	2,657	2,496
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	394111 га	
Сумын төвийн нэр	Баруунбаян-Улаан сум	
Засаг захиргааны хуваарь	Цагаан-Овоо, Хүүхдийн-Ус, Өлзийтхошуу, Хөөвөр гэсэн 5 багтай.	
Төрийн албан хаагчдын тоо, шилжилт хөдөлгөөн		117
	Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд	
Өрхийн тоо	704	678
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	Сумын төв нь төвийн эрчим хүчний нэгдсэн системд холбогдсон. 2007 онд баригдсан 10/35/10квт-ийн дэд станцтай.	
Төрөлтийн тоо	59	48
Нас баралтын тоо	17	15
Шилжилт хөдөлгөөн	Шилжин явсан 161 хүн	

Гэрлэлт/цуцлалтын тоо	Гэрлэлт-10 Цуцлалт-4		Гэрлэлт-6 Цуцлалт-0
ЕБС-ийн бүлэг дүүргэлт		20 бүлэгт	
ЕБС-ийн сурагч-багшийн тооны харьцаа		432 сурагчтай	
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	7		5
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд			
Мал бүхий өрх			38
Малчин өрх	535		518
Малчдын тоо	758		678
Малын тоо	126,917		147,761
Хуулийн этгээдийн тоо /2023-I/2024-I улирлаар/	15		19
Уул уурхай	Тус суманд хайгуулын 2 тусгай зөвшөөрөл олгогдсон.		
Бусад	Сум байгуулагдсаны 100 жилийн ойг тохиолдуулан “Модон жорлонгүй сум” эко аяныг эхлүүлсэн. Өвөрхангай аймгийн Баруунбаян-Улаан сум Франц Улсын Брусеи хоттой хамтран ажиллах гэрээг байгууллаа.		

3.ӨВӨРХАНГАЙ АЙМГИЙН БАТ-ӨЛЗИЙ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

	Тойм лавлагаа	
Товч түүх	Өвөрхангай аймгийн Бат-Өлзий сум нь 1924 онд байгуулагдсан, хуучнаар Сайн ноён хан аймгийн Сайн ноёны хошуу.	
Газар зүйн байршил	Хужирт сумтай зүүн талаараа, Уянга сумтай урдуураа, Архангай аймгийн Цэнхэр, Хотонт сумтай хойд, зүүн хойд талаараа, Баянхонгор аймгийн Эрдэнэцогт сумтай баруун талаараа хиллэдэг. Газарзүйн онцлог. Ойт хээрийн бүсэд харьяалагддаг. Далайн түвшнээс дээш 1,643-3,099 м өргөгдсөн. Газар нутгийн нийт талбайн 40 орчим хувь нь бэлчээр, ой мод 40%, хад асга 16%, гол горхи 3%-ийг эзэлдэг ба нийт нутгийн 80 орчим хувь Байгалийн цогцолборт газарт хамрагдан тусгай хамгаалалтанд байдаг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	7,649	7,580
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	242.8 мянган га	
Сумын төвийн нэр	Бат-Өлзий сум	
Засаг захиргааны хуваарь	Өвт, Бүрэгтий, Улаан-Ам, Зөрүүлэг, Хүйтэнбулаг, Улиастай гэсэн 6 багтай.	
Алдар гавьяатнууд[39]	Бумуудэнгийн Олзод - боксын спортын ууган гавьяат дасгалжуулагч Очирын Цэрэндагва-чөлөөт бөхийн гавьяат дасгалжуулагч Төмөрийн Ариунаа-Гавьяат жүжигчин, дуучин Уранчимэгийн Мөнх-Эрдэнэ-боксын спортын гавьяат	

[39] https://news.mn/r/532283/ аймгийнх

	тамирчин Мөнхтогтохын Наранболд-Зохиолч, яруу найрагч
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	Байгалийн үзэсгэлэнт Улаан голын хүрхрээ, Хоргой хүрэм, Хангайн цагаан чулуу, Хан баян уул, Үүртийн тохой, Орхоны бага хүрхрээ, Цагаан голын хүрхрээ, Төвхөн хийд, Гүнжийн зам зэрэг газар, Хүний эрүүл мэндэд тустай нь нотлогдсон Хятруун, Могойт, Хамар, Үүрт, Хустын халуун, хүйтэн рашаануудтай, байгалийн аялал жуулчлал хөгжүүлэх нөөц боломж ихтэй.
Төрийн албан хаагчдын тоо, шилжилт хөдөлгөөн	264

Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	2,319	2,352
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	Сум нь Төвийн эрчим хүчний системд холбогдсон. Суманд улс, орон нутаг, хувийн хөрөнгө оруулалтаар баригдсан нийт 18 дэд станцтай.	
Төрөлтийн тоо	155	137
Нас баралтын тоо	47	44
Шилжилт хөдөлгөөн	Шилжин явсан 69 хүн	
Гэрлэлт/цуцлалтын тоо	Гэрлэлт-25 Цуцлалт-4	Гэрлэлт-14 Цуцлалт-3
ЕБС-ийн бүлэг дүүргэлт	56 бүлэгтэй	
ЕБС-ийн сурагч-багшийн тооны харьцаа	125 багш, ажилчид 1,563 суралцагч	
ЕБС-ийн дотуур байрны тоо, дүүргэлт	Дотуур байр-1 Хүүхэд-142	
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	34	23
Ажилгүйдлын түвшин	Бүртгэлтэй ажилгүй иргэд 187 байна. Нийт ажилгүй иргэдийн 71.6 хувийг эмэгтэйчүүд	

Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
Мал бүхий өрх,	131	113
Малчин өрх,	1,494	1,532
Малчдын тоо	2,289	2,295
Малын тоо	278,087	265,775
Хуулийн этгээд, ААН-ын тоо	Сумын хэмжээнд нийт 83 аж ахуйн нэгж байгууллага, 38 жижиг дунд үйлдвэрлэл үйл ажиллагаа явуулж байна.	
Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид		
Орон нутгийн төсвийн нийт зарлага	Орон нутгийн төсвийн нийт зардал нь 375,6 сая төгрөг. Нийт зардлын 69 хувь нь цалин, 7 хувь нь нийгмийн даатгалын шимтгэл, 19.4 хувийг урсгал шилжүүлэг, 4.6 хувийг нь бусад зардал эзэлж байна.	
Уул уурхай	Тус суманд ашиглалтын 8 тусгай зөвшөөрөл олгогдсон.	

4.ӨВӨРХАНГАЙ АЙМГИЙН БАЯН-ӨНДӨР СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	Өвөрхангай аймгийн Баян-Өндөр сум нь 1924 онд байгуулагдсан, хуучнаар Түшээт хан аймгийн Далай гүний хошуу.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	3,495	3,351
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ		
Сумын төвийн нэр	Баян-Өндөр сум	
Засаг захиргааны	Бөмбий, Батхаан, Өвөрзүлэгт, Хартойром, Бумбат гэсэн 5 багтай.	

хуваарь		
Алдар гавьяатнууд	Ширсэдийн Цэнд-Аюуш-Нэрт зохиолч Бандийн Ганбаатар-улсын арслан Дарийн Чойжамц-улсын заан Содномын Цэдэвсүрэн-улсын начин	
Төрийн албан хаагчдын тоо, шилжилт хөдөлгөөн		139
	Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд	
Өрхийн тоо	1,121	1,095
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	Цахилгаан эрчим хүчний төвлөрсөн системд холбогдсон.	
Төрөлтийн тоо	57	68
Нас баралтын тоо	27	17
Шилжилт хөдөлгөөн	Шилжин явсан 144 хүн	
Гэрлэлт/цуцлалтын тоо	Гэрлэлт-17 Цуцлалт-1	Гэрлэлт-10 Цуцлалт-2
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	2	5
	Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд	
Мал бүхий өрх		
Малчин өрх	931	914
Малчдын тоо	1,465	1,433
Малын тоо	309,370	318,940
Хуулийн этгээдийн тоо /2023-I/2024-I улирлаар/	22	26
Уул уурхай	Тус суманд ашиглалтын 1 тусгай зөвшөөрөл олгогдсон.	

5.ӨВӨРХАНГАЙ АЙМГИЙН БАЯНГОЛ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

	Тойм лавлагаа	
Товч түүх	Өвөрхангай аймгийн Баянгол сум нь 1924 онд байгуулагдсан, хуучнаар Сайн ноён хан аймгийн Үйзэн вангийн хошуу юм.	
Газар зүйн байршил	Дундговь аймгийн Сайхан-Овоо сум болон Зүүнбаян–Улаан, Сант, Төгрөг, Тарагт сумтай хиллэдэг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	3,718	3,506
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	354,257 га	
Сумын төвийн нэр	Баянгол сум	
Засаг захиргааны хуваарь	Өндөр-Өнц, Эргэндэнж, Цагаанбулан, Нартынхаяа, Цавын-Ихэр, Ширээ гэсэн 6 багтай.	
Алдар гавьяатнууд	Гаваагийн Лувсан-Оросын холбооны улсын гавьяат эмч Сангижавын Гэндэн-Ардын жүжигчин Улаанхүүгийн Осор-Гавьяат жүжигчин Сүнрэвийн Самданжигмэд-Улсын арслан Жаргалын Дорж-Улсын заан Жаргалын Ориг-Улсын заан Болдын Сайнбаяр-Улсын заан	
Төрийн албан хаагчдын тоо, шилжилт хөдөлгөөн		146
	Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд	
Өрхийн тоо	1,084	1,077
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	Сум нь Төвийн эрчим хүчний сүлжээнд 1999 онд холбогдсон. 35/10 кв-ын дэд станцтай. 10/04 квт-ын дэд станц 2 ширхэг.	
Төрөлтийн тоо	78	67

Нас баралтын тоо	26	22
Шилжилт хөдөлгөөн		
Гэрлэлт/цуцлалтын тоо	Гэрлэлт-15 Цуцлалт-5	Гэрлэлт-11 Цуцлалт-1
ЕБС-ийн бүлэг дүүргэлт		
ЕБС-ийн сурагч-багшийн тооны харьцаа	56 багш, ажилтантай	
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	19	3
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
Мал бүхий өрх		
Малчин өрх	855	854
Малчдын тоо	1,480	1,392
Малын тоо	347,389	353,247
Хуулийн этгээдийн тоо /2023-I/2024-I улирлаар/	18	18
Уул уурхай	Баянгол, Гучин-Ус, Тарагт, Төгрөг сумыг хамарсан хайгуулын 1 тусгай зөвшөөрөлтэй.	
Бусад	Баянгол сумын улсын тэргүүний цэцэрлэг хоёр давхар өргөтгөлийн барилгыг ашиглалтад оруулсан. Тус 50 хүүхдийн багтаамжтай, урлагийн заал, бүлгийн танхим бүхий барилгыг “Сонор бүрд” ХХК улсын төсвийн 564 сая төгрөгийн хөрөнгө оруулалтаар барьж гүйцэтгэсэн байна. Тухайн цэцэрлэгт хамран сургах тойргийн 300 гаруй хүүхэд хамрагдах ёстойгоос өдрийн бүлэгт 125 суралцаж байгаа аж. Цэцэрлэгийг шинэ барилгаар өргөтгөснөөр 180 хүүхэд хамрагдаж, тав тухтай орчин нөхцөлд сурч, хөгжих боломж бүрдлээ.	

6.ӨВӨРХАНГАЙ АЙМГИЙН БОГД СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	Өвөрхангай аймгийн Богд сум нь 1924 онд байгуулагдсан. Хуучнаар Сайн ноён хан аймгийн Ханхөгшин хошуу.	
Газар зүйн байршил	Тус сум нь Өмнөговь аймгийн Булган, Мандал-овоо, Сэврэй, Баянхонгор аймгийн Баянлэг, Богд, өөрийн аймгийн Баруунбаян-Улаан, Төгрөг, Гучин-Ус сумдтай хиллэдэг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	5,644	5,409
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	10,155 км^2	
Сумын төвийн нэр	Богд сум	
Засаг захиргааны хуваарь	Өлзийтхошуу, Хөөвөр, Баянтөхөм, Гүн-Ус, Далан, Ялаатай, Ховд гэсэн 7 багтай.	
Алдар гавьяатнууд	Цэвэгмидийн Гайтав-Төрийн соёрхолт яруу найрагч	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	**Тэвш уул-**сумын төвийн дэргэд зүүн хойд зүгт салбарлан тогтсон хар уулыг тэвш уул гэж нэрлэнэ. Тэвш уулын эргэн тойронд олон төрлийн хадны сүг зураг байхаас гадны булш хиргисүүрүүд ч олон байна **Арц богд уул**-Арц богд уул нь Бага Богд уулын зүүн хоолойгоор зааглагдаж, баруун үзүүр нь Бага Богд уултай 20 гаруй километр газраар зөрсөн байдаг. Арц Богд ууланд эртний чулуун зэвсгийн доод үед хамаарагдах Дархны газар, Илжгэн чихт хааны мөр хөвийн хоолойн чулуун хана, Сэрвэнгийн арын Гамингийн тойром, Ноён хутагтын хийдийн туурь, Тэвш уулын хадны моринд хөллөсөн	

	дөрвөн дугуйт тэрэгтэй хүмүүсийн сүг зураг бүхий бичигт хад зэрэг түүхэн дурсгалт газрууд олон байдаг.	
Төрийн албан хаагчдын тоо, шилжилт хөдөлгөөн		193
Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	1,521	1,486
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	Сум нь төвийн эрчим хүчний сүлжээнд холбогдсон.	
Төрөлтийн тоо	115	123
Нас баралтын тоо	29	25
Шилжилт хөдөлгөөн	Шилжин явсан 235 хүн	
Гэрлэлт/цуцлалтын тоо	Гэрлэлт-26 Цуцлалт-6	Гэрлэлт-18 Цуцлалт-2
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	14	14
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
Мал бүхий өрх		
Малчин өрх	1,190	1,150
Малчдын тоо	1,987	1,858
Малын тоо	287.461	306.187
Хуулийн этгээдийн тоо /2023-I/2024-I улирлаар/	23	31
Уул уурхай	Тус суманд ашиглалтын 1, хайгуулын 5 тусгай зөвшөөрөл олгогдсон.	

7.ӨВӨРХАНГАЙ АЙМГИЙН БҮРД СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа	
Товч түүх	ИХ МОНГОЛ УЛСЫН ХААДЫН ҮЕ Ар Юан улсын үед Батмөнх даян хааны үр сад үе улиран захирч байсан Орхон Туулын хоорондох өргөн уудам нутаг юм. Батмөнх даян хан (1464-1517он), Автай сайн хаан (1554-1588 он), Эрхий мэргэн хаан (1578-1610 он), Түшээт хаан Гомбодорж (1594-1655 он) ТҮШЭЭТ ХАН АЙМГИЙН ТҮШЭЭТ ХАНЫ ХОШУУ Халх Монгол Манж чин улсын харуулд 1989 онд орж, 1691 онд Долон нуурт Чин улсыг түших хүртэл Халхын Монгол 8 том хошуу байсны нэг нь Түшээт хан аймгийн Түшээт ханы хошуу юм. ТҮШЭЭТ ХАН АЙМГИЙН ДАЛАЙ ГҮНИЙ ХОШУУ-1691-1924 он. 1691 оны Долоннуурын чуулганы дараа Халхын Монгол 8 том хошууг 34 болгон олшруулахад 1691 онд Халхын түшээт хан аймгийн Далай гүний хошууг Түшээт хан аймгийн Түшээт ханы хошууны нутгаас шинээр байгуулжээ. 1691-1911 он. Манжийн захиргааны үед Түшээт хан аймгийн Далай гүний хошууг Халхын Умард замын Баруун гарын Баруун этгээдийн хошуу гэж тамгын бичээс бичсэн байдаг. 1911-1924 он. Богд хаант Монгол Улсын үед Түшээт хан аймгийн Далай гүнийн хошуу БОГДХАН УУЛЫН АЙМГИЙН БАЯН-ӨНДӨР УУЛЫН ХОШУУ-1924-1931 он 1921 оны ардын хувьсгалын дараа 1923 оны 10 сарын 19 ний өдрийн Засгийн газрын 39-р тогтоолоор Түшээт ханы Далай гүний хошууг Богдхан уулын аймгийн Далай гүний хошуу болгон

	өөрчилж, улмаар удалгүй 1924 оны 6 сард болсон сумдын хурлаас сонгогдсон төлөөлөгчдийн хурлаар Богдхан уулын Баян-Өндөр уулын хошуу болгон уул усны нэрээр нэрлэн өөрчилжээ. АРХАНГАЙ АЙМГИЙН БҮРД СУМ-1931-1942 он 1930 оны БНМАУ-ын ИХ Хурлын шийдвэрээр 1930 оны 11 сарын 0 9 өдрийн Засгийн газрын 37-р хурлаар 13 аймаг шинээр байгуулах болж энэ засаг захиргааны өөрчлөлтийн шийдвэрийг 1931 онд хэрэгжүүлж Архангай аймгийн Бүрд сумыг байгуулжээ. ӨВӨРХАНГАЙ АЙМГИЙН БҮРД СУМ-1942- оноос хойш өнөөг хүртэл 1942 оны эхээр Баянхонгор аймаг шинээр байгуулагдахад Өвөрхангай, Архангай, Төв аймгийн зарим сумдыг хооронд нь шилжүүлэх болж Бүрд сум нь 1942 онд Өвөрхангай аймагт шилжжээ.	
Газар зүйн байршил	Өвөрхангай аймгийн Есөнзүйл, Хархорин, Баян-Өндөр, Төв аймгийн Эрдэнэсант, Булган аймгийн Рашаант сумтай хиллэдэг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	2,849	2,736
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	2,581 км^2	
Сумын төвийн нэр	Бүрд сум	
Засаг захиргааны хуваарь	Аржаргалант, Ихборигдой, Донгит, Архөшөөт, Онгон гэсэн 5 багтай.	
Алдар гавьяатнууд	Гомбожавын Дамба-Ардын хувьсгалын партизан Чимэдийн Долгорсүрэн-Ардын жүжигчин Дэндэвийн Пүрэвдорж-Ардын уран зохиолч Хасын Шаравжамц-Даян аварга	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	**Монгол орны төв хүйс цэг-**Монгол орны өнөөгийн газар нутгийн “Хүйс цэг” нь газар зүйн солбилцлын аргаар олсон Х.Ө 46052I, З.У103050I-т орших Өвөрхангай аймгийн Бүрд сумын “Өвөр хөшөөтийн булаг” юм.	
Төрийн албан хаагчдын тоо, шилжилт хөдөлгөөн		112
Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	819	804
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	Сум нь төвийн эрчим хүчний системд холбогдсон. Сумын төв дээр 1985 онд баригдсан 35/10/кВт-ийн дэд станцтай. 2011 онд улсын төсвийн хөрөнгө оруулалтаар 10/0.4/кВт дэд станцыг нэмж барьсан.	
Төрөлтийн тоо	57	47
Нас баралтын тоо	16	20
Шилжилт хөдөлгөөн	Шилжин явсан 113 хүн	
Гэрлэлт/цуцлалтын тоо	Гэрлэлт-12 Цуцлалт-0	Гэрлэлт-9 Цуцлалт-0
ЕБС-ийн бүлэг дүүргэлт	14 бүлэг	
ЕБС-ийн сурагч-багшийн тооны харьцаа	4 удирдлага, 42 багш ажилтантай 332 суралцагч	
ЕБС-ийн дотуур байрны тоо, дүүргэлт	Дотуур байр-1 70 хүүхэд	
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	13	6
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
Мал бүхий өрх		
Малчин өрх	654	649
Малчдын тоо	1,127	1,104
Малын тоо	309,238	301,070

Хуулийн этгээдийн тоо /2023-I/2024-I улирлаар/	17	18

8.ӨВӨРХАНГАЙ АЙМГИЙН ГУЧИН-УС СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	Өвөрхангай аймгийн Гучин-ус сум нь 1924 онд байгуулагдсан, хуучнаар Сайн ноён хан аймгийн Эрдэнэ-Үйзэн вангийн хошуу.	
Газар зүйн байршил	Өөрийн аймгийн Богд, Хайрхандулаан, Баруунбаян-Улаан, Тарагт сумдтай хиллэдэг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	2,121	2,057
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	475,250 га	
Сумын төвийн нэр	Гучин-Ус сум	
Засаг захиргааны хуваарь	Хөөвөр, Гучин, Аргалант, Аргуйт гэсэн 4 багтай.	
Алдар гавьяатнууд	Хөдөлмөрийн баатар Д.Шарав, Ч.Насантогтох, ардын багш Ч.Дамдиншарав, худалдааны гавьяат ажилтан Ш.Цагаандорж, гавьяат тээвэрчин Ч.Сандагдорж, гавьяат дасгалжуулагч улсын начин Ч.Адъяатөмөр, гавьяат жүжигчин Д.Галсанбат, Лондонгийн олимпийн хүрэл медальт гавьяат тамирчин У.Мөнх-Эрдэнэ, Монгол Улсын хурц арслан Г.Цоодол, Монгол Улсын начин С.Чулуунбаатар, Д.Батбаяр.	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	**Булш хиргисүүр –** Сумын төвөөс баруун хойш 23 км-т Паалуугаас урагш 1 км-т жижиг толгойн дунд 13 м-ийн диаметртэй битүү чулуун хүрээтэй дөрвөн талаасаа орцтой томоохон хиргисүүрүүд орших бөгөөд үүнийг хүннүгийн үед хамаарах булш гэж үздэг. **Их дөрөлж** - Сүг зураг бүхий хадтай 1 км орчим үргэлжилсэн сувраа толгод. **Паалуугийн дурсгал –**Хадны сүг зураг гэр бүл, хүн ба амьтны зан үйл , харьцаа харуулсан , ан амьтан моринд хөллөсөн сүйх тэрэг зэргийг харуулсан олон төрлийн дүрс байдаг. **Уушгийн хөшөө** - Хөшөөн хонд гэдэг газар оршдог. Энэ хөшөөнүүдэд мааний 6 үсэг бусад зураг дүрс байдаг. **Дурсгалын хөшөө** - Дэлхийн энх тайвныг дэмжигч монголын анхны бүс нутаг болсонд зориулж сумын засаг даргын тамгын газар 2010 онд босгосон. **Суварга -** Гучин**-У**с ,Төгрөг сумдын зааг нутагт Их мөнх уулын зүүн урд Сайн ноён хан аймгийн Сайн ноёны болон Үйзэн вангийн хошууны хилийн тэмдэгт болох суварга.	
Төрийн албан хаагчдын тоо, шилжилт хөдөлгөөн		138
Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	629	629
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	Сум нь төвийн эрчим хүчний системд холбогдсон.	
Төрөлтийн тоо	51	36
Нас баралтын тоо	15	9
Шилжилт хөдөлгөөн	Шилжин явсан 64 хүн	
Гэрлэлт/цуцлалтын тоо	Гэрлэлт-12 Цуцлалт-0	Гэрлэлт-7 Цуцлалт-1
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	4	5
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		

Мал бүхий өрх		
Малчин өрх	454	447
Малчдын тоо	762	745
Малын тоо	134,531	149,934
Хуулийн этгээдийн тоо	17	20

/2023-I/2024-I улирлаар/

Уул уурхай Тус суманд хайгуулын 1 тусгай зөвшөөрөл олгогдсон. Энэхүү тусгай зөвшөөрөл нь Баянгол, Гучин-Ус, Тарагт, Төгрөг сумын нутаг дэвсгэрийг хамарсан.

Бусад **Арвайхээр, 2023 оны арваннэгдүгээр сарын 14 /МОНЦАМЭ/.** Гучин-Ус, Сант суманд Эрүүл мэндийн төвийн шинэ барилгыг ашиглалтад оруулаа.

Гучин-Ус сумын эмнэлэг нь 1953 оны хуучин барилгатай, 2006 онд амбулаторийн өргөтгөл барьсан ч хэвтүүлэн эмчлэх хэсгээ шинэчлэхгүй бол ашиглах боломжгүй гэсэн дүгнэлтийг мэргэжлийн байгууллагууд гаргаад байсан юм.

Иймд Өвөрхангай аймгаас сонгогдсон УИХ-ын гишүүд 1.3 тэрбум төгрөгийн хөрөнгө оруулалтыг улсын төсөвт суулгаснаар 600 м.кв талбай бүхий 15 ортой шинэ барилгыг “Дуутын нуруу” ХХК зургаан сарын хугацаанд барьж, хүлээлгэн өглөө. Ингэснээр сумын 2,100 гаруй иргэн эрүүл мэндийн тусламж үйлчилгээг стандартын шаардлага хангасан орчин нөхцөлд авах боломж бүрдэж байна.

9.ӨВӨРХАНГАЙ АЙМГИЙН ЕСӨНЗҮЙЛ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

	Тойм лавлагаа	
Товч түүх	Тус сумыг "Есөнзүйл" гэдэг газрын нэрээр нэрлэжээ. Энэ газар бол Жавзандамба Хутагтын монголд тодорсон анхны дүр Түшээт хан Гомбодоржийн хүү Өндөр гэгээн Их Занабазарын мэндэлсэн Өлгий, Халхчууд эрт дээр үеэс уламжлан тахиж ирсэн нутаг II, III, IY Жавзандамба хутагтууд энд заларч байсан ариун дагшин газар гэдгийг түүх нотолдог. Түшээт хан аймгийн Илдэн бээлийн хошуу нь анх 1705 онд нутаг хошуу хуваарилалтаар Цогт Хун тайж /Номгон/-ы их хүү Сутай-Илдэн ноёнтой байгуулагдаад тэр 13 зэрэг залгажээ. Сүүлд нь энэ хошуу Сайн Ноён Хан аймагт харьяалагдах болсон байна. 1922 онд Бээлийн хошуунд сумд шинээр байгуулагдан Өлзийт, Есөнзүйлийг харъяалсан Дэлгэрэхбулаг гэдэг сум анх үүсэж, бие дааж анх 1924 онд Цэцэрлэг мандал уулын аймгийн Өлзийт уулын хошуунд "Есөнзүйл" нэртэйгээр байгуулагдсан тухай түүхэн баримт бий.	
Газар зүйн байршил	Бүрд, Баян-Өндөр, Сант, Өлзийт, Хужирт сумтай хиллэдэг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	2,731	2,610
Сумын төвийн нэр	Есөнзүйл сум	
Засаг захиргааны хуваарь	Туяа, Арвайнтал, Хүрэмт, Урт, Ихбулаг, Алтан тал гэсэн 6 багтай.	
Алдар гавьяатнууд	Өндөр Гэгээн Занабазар - Халх монголын анхдугаар Богд, шашин төр, соёлын нэрт зүтгэлтэн, уран барималч, яруу найрагч, их соён гэгээрүүлэгч. Хувьсгалт тэмцлийн ахмад зүтгэлтэн, Хөгжил нэгдлийн анхны дарга Ж.Гүнд, ахмад дайчин С.Нагван, Улсын сайн Малчин Ж.Санжаажав, П.Сугар, Улсын аварга тууварчин Д.Сумъяа, Улсын аварга тариаланч Д.Төмөрсүх, Улсын аварга анчин Б.Готов, Улсын алдарт	

	уяач И.Дулам, АИХ-ын депутат Н.Ханджав. Монгол улсын начин Майдаржавын Баатар, Хөдөлмөрийн Гавьяаны улаан тугийн одонт, улсын начин Мижиддоржийн Жамъянпүрэв, олон улсын хэмжээний мастер П.Баяржаргал М.Баярсайхан, Т.Ундрах.
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	**ӨНДӨР ГЭГЭЭНИЙ ӨВГӨН СУВАРГА** Хуучин Сайн ноён хан аймгийн Илдэн бэйлийн хошуу одоогийн Өвөрхангай аймгийн Есөнзүйл сумын нутаг Зүйлийн хөндий хэмээх газар халхын шарын шашны анхдугаар богд Өндөр гэгээн Занабазар 1639 онд мэндэлжээ. Ийнхүү анхдугаар богд Өндөр гэгээний хүй цөглөсөн газарт 1700-аад оны эхээр гэлэгбаагийн урсгалын нэгэн хурал үүсгэсэн нь Есөнзүйлийн хурал, Зүйлийн суваргын хурал хэмээн халхын шарын шашны түүхэнд тэмдэглэгдэн үлджээ. Уг хурал нь цогчин, хайлан, дарь эхийн, сахиусны гэсэн 4 дугантай 100-аад ламтай гол сахиус нь улаан сахиус, өдөр тутмын байнгын хурал хурдаг байжээ. Домогт буурлын хөшөө, Бугат дэл, Нарантолгойн хадны сүг зураг, Жонон вангийн хэрмийн туурь, нэн эртний түүхийн дурсгалт чулуун хөшөөнүүд Хүннү, Түрэг, Уйгарын дурсгалт хиргисүүрүүд Сэнгэ цохио, Далай гүний хүрээний туурь, XVII-XVIII зууны үед амьдарч байсан халхын Жонон ван Дэмчиг угшил сайт хурдан хүлгийг алсаас авчирч Манжийн ноёрхлын үеэс эрийн гурван наадмын морины түрүүг авахаар Манж нараас морио нууж уях гэж байгуулсан домог бүхий хэрмийн туурь зэрэг түүх соёлын дурсгалт газрууд бий. Улиаст өндөр, Ногоон тохой, Гацаан хүрэн чулуу, Бумбын хад, Баян-Үйлст, Хаалгын даваа, Сархайрхан, Нурамт, өвтийн сархиа зэрэг байгалийн үзэсгэлэнт газруудтай. Эртний домогт Хүүхэн хутагт Буурлын хөшөө сумын нутгийн зүүн урд хэсэгт оршдог.
Төрийн албан хаагчдын тоо, шилжилт хөдөлгөөн	116
Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд	
Өрхийн тоо	864 845
Төрөлтийн тоо	62 41
Нас баралтын тоо	15 20
Шилжилт хөдөлгөөн	Шилжин явсан 121 хүн
Гэрлэлт/цуцлалтын тоо	Гэрлэлт-12 Гэрлэлт-7 Цуцлалт-0 Цуцлалт-0
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	4 5
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд	
Мал бүхий өрх	
Малчин өрх	454 447
Малчдын тоо	762 745
Малын тоо	134,531 149,934
Хуулийн этгээдийн тоо /2023-I/2024-I улирлаар/	17 20
Бусад	**Өвөрхангай /МОНЦАМЭ/.** Есөнзүйл сумаас “Тэрбум мод” үндэсний хөдөлгөөн, “Ногоон байгууламжийг нэмэгдүүлэх, орчны бохирдлыг бууруулах зорилтот жил”-ийн хүрээнд дөрвөн баг, таван байгууллага, есөн аж ахуйн нэгжтэй хамтран ажиллах гэрээ байгуулж, найман жилийн хугацаанд 200 мянган мод тарихаар ажиллаж байна. Мод тарих өдрүүдээр сумын хэмжээнд 7500 мод бут тарьжээ. “Хөгжил” нэгдлийн ууган гишүүн Ж.Гүндийн нэрэмжит цэцэрлэгт хүрээлэн байгуулан 1500 гаруй мод бут тарьсан.

10.ӨВӨРХАНГАЙ АЙМГИЙН ЗҮҮНБАЯН-УЛААН СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	Сайн ноён хан аймгийн Үйзэн вангийн хошуу (хуучнаар Сайн ноён хан аймгийн Үйзэн засгийн хошуу бөгөөд манжийн ноёрхлын (1691-1911) үед Халхын умар замын баруун гарын дундад этгээдийн зүүн гарын хошуу гэж нэрлэгдэж байв) хожим Цэцэрлэг мандал уулын аймгийн Арвайхээр хошуу нь 1707 онд Сайн ноён хан Шамбын 2 дугаар отгон хүү Цэрэндашид сайн ноёны хошуунаас нутаг таслан байгуулжээ. Богд хаант Монгол Улсын 1911-1921,1922 онуудад Үйзэн вангийн хошуу хэмээн нэрлэгджээ. Энэ үеийн Засаг захиргааны дотоод хувиар нь Их гол сум, бага гол сум, зүүн сум, баруун сум, хувилгаан бандидад ламын шавь гэж 6 хэсэгт хуваагдаж байжээ. Ардын засгийн жилүүдэд 1923-1931 онд Цэцэрлэг Мандал уулын аймгийн Арвайхээр уулын хошуу гэгдэж байв. Одоогийн Зүүнбаян-Улаан сум нь БНМАУ-ын 6 дугаар Их Хурлын шийдвэрээр 1931 оны 4 дүгээр сард Мөнхбулаг, Шадавбулаг гэдэг 2 жижиг сумыг нэгтгэн Онгийн голын хөвөөнд анх байгуулагджээ.	
Газар зүйн байршил	Сайхан-Овоо сумдтай хиллэдэг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	3,737	3,591
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	270,981 га	
Сумын төвийн нэр	Зүүнбаян-Улаан сум	
Засаг захиргааны хуваарь	Эмгэд, Цахиурт, Цохиот, Баян-Улаан, Хад, Дэвшил гэсэн 6 багтай.	
Алдар гавьяатнууд	Ёндондүйчирийн Ганбат-Урлагын гавьяат зүтгэлтэн	
Төрийн албан хаагчдын тоо, шилжилт хөдөлгөөн		138
Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	1,234	1,223
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	Сум нь төвийн эрчим хүчний системд холбогдсон.	
Төрөлтийн тоо	70	71
Нас баралтын тоо	27	24
Шилжилт хөдөлгөөн	Шилжин явсан 146 хүн	
Гэрлэлт/цуцлалтын тоо	Гэрлэлт-11 Цуцлалт-1	Гэрлэлт-11 Цуцлалт-0
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	6	4
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
Малчин өрх	1,205	1,220
Малчдын тоо	1,744	1,699
Малын тоо	218,785	229,173
Хуулийн этгээдийн тоо /2023-I/2024-I улирлаар/	24	27
Уул уурхай	Тус суманд ашиглалтын 1, хайгуулын 1 тусгай зөвшөөрөл олгогдсон.	

11.ӨВӨРХАНГАЙ АЙМГИЙН НАРИЙНТЭЭЛ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа

Товч түүх

Нарийнтээл сум нь 1926 онд БНМАУ-ын нутгийн захиргааны шинэчлэлт хийхэд Хан хөгшин уулын хошуу, Их баруун сум гэж байсныг өөрчилж дээд хэсгийг нь Батширээт сум, Таацын халуун уснаас Таацын цагаан-Овоо хүртэл нутгийг Баян-Өндөр сум, Шаргын гол, Таацын голын сав орчмыг Шарга сум гэж хэд хэдэн хэсэг болгон өөрчилж байжээ.

1931 онд явагдсан орон нутгийн засаг захиргааны өөрчлөлтөөр Баян-Өндөр, Батширээ, Шарга сумдыг нэгтгэж өргөтгөх хурал тухайн онд Өвөр байшинтын амны дэнжид болж сумаа Нарийнтээл хэмээн нэрлэхээр болсон байна.

Газар зүйн байршил

Нарийнтээл сум нь Өвөрхангай аймгийн хамгийн баруун талын сум бөгөөд баруун талаараа Баянхонгор аймгийн Өлзийт сум, хойд талаараа Өвөрхангай аймгийн Уянга сум, зүүн талаараа Хайрхандулаан сум, өмнөд талаараа Баруунбаян-Улаан сумтай хиллэдэг.

	2022	2023
Хүн амын тоо	3,532	3,348
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	270,300 га	
Сумын төвийн нэр	Нарийнтээл сум	
Засаг захиргааны хуваарь	Шарга, Баянтээг, Өндөрхөмөг, Цагаан-Овоо гэсэн 4 багтай.	

Алдар гавьяатнууд

Нарийнтээл сумаас төрсөн алдартангууд:

- Чагдарцэвээний Цэдэлваанчигдорж Арвайхээрийн тарган бандида
- Хөдөлмөрийн баатар, Гавьяат Тамирчин, даяар дурсагдах далай даян дархан аварга Дашдоржийн Цэрэнтогтох
- Ардын зураач Адъяагийн Сэнгэцохио
- БХЯ-ны 1-р орлогч сайд, ЗХЖШ-ын дарга асан Дэслэгч Генерал Чойндонгийн Пүрэвдорж
- Хөдөлмөрийн баатар Гэндэнжамцын Цэвэгмид
- Малын гавьяат эмч Сангийн Пүрэвдорж
- Гавьяат жүжигчин Дамдинжавын Түвшинжаргал
- Улсын начин Доржжанцангийн Батмөнх
- Улсын харцага Чогжинмүнсэлийн Даваадорж

Хувьсгалт тэмцлийн ахмад зүтгэлтэн Р.Дорждэрэм

1939, 1945 оны халхын голын болон чөлөөлөх дайнд оролцож явсан ахмад дайчид Д.Банзрагч, Д.Юндэндорж, Г.Нямдорж, Н.Санги, Д.Дашдорж, Д.Мягмаа, М.Шоовдор, Б.Рэгзэн, Г.Дамба, А.Сангижаргал, Б.Гөлгөө, П.Аюургяна, П.Гянабазар, Ө.Хатуурагчаа, С.Рэнчинхүү, Д.Цэвэлням, Д.Дончомбо, Д.Чогжиммөнсөл, М.Должин, Б.Цэрэнжигмэд, О.Гомбосүрэн, Н.Цэвээнийхүү, О.Аюуш, Д.Чойнор, Я.Ичинхорлоо, Б.Сангижанцан, Ж.Содгой, Ш.Цоодол, Ё.Рэнчиндорж, Д.Дашзэвэг

Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар

Сумын нутаг “Тэмээн чулуун зуслан”, Тахидаг овоо, Ямаан ус, Өшгөгийн нуруу, Ноён хатан цохио, ”Шаргын тасархай”, Таацын халуун ус, Цахир, Балин цохио зэрэг байгалийн үзэсгэлэнт газрууд олонтой билээ.

Мөн ламын гэгээн Лувсанданзанжанцангийн суварга, номч мэргэн Цэвэлваанчигдоржийн суварга, Мандухай цэцний харуулын шивээ, Тахийн зурагт хөшөө, Цагдуултын хөшөө, Буган хөшөө, Тамгат хөшөө, Чогдов чулуу, Шаргын хүн чулуу, Шивээтийн шивээ, Сондуултын дөрвөлжин булшнууд, Латааны суварга, Өнгөт харын дөрвөлжин булшнууд зэрэг түүх соёлын дурсгалт газартай.

Төрийн албан хаагчдын

164

тоо, шилжилт хөдөлгөөн		
Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	940	907
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	Цахилгаан эрчим хүчний төвлөрсөн системд холбогдсон.	
Төрөлтийн тоо	63	67
Нас баралтын тоо	19	24
Шилжилт хөдөлгөөн	Шилжин явсан 184 хүн	
Гэрлэлт/цуцлалтын тоо	Гэрлэлт-6 Цуцлалт-0	Гэрлэлт-5 Цуцлалт-0
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	6	7
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
Мал бүхий өрх		
Малчин өрх	628	597
Малчдын тоо	1,148	1,100
Малын тоо	174.765	187.086
Хуулийн этгээдийн тоо /2023-I/2024-I улирлаар/	23	27
Уул уурхай	Тус суманд ашиглалтын 5 лицинз, хайгуулын 9 тусгай зөвшөөрөл олгогдсон.	

12.ӨВӨРХАНГАЙ АЙМГИЙН САНТ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

	Тойм лавлагаа	
Товч түүх	Ардын засгийн газраас 1923 оны 1-р сарын 5-нд “Монгол улсын нутгийн захиргааны дүрэм” гаргаж, 5 сарын 10-ны өдрийн хурлын 39-р тогтоолоор Сайн ноён хан аймгийг Цэцэрлэг мандал уулын аймаг болгож Өлзийт уулын хошууг 13 сумтай байгуулж, Илдэн бэйлийн хүрээг төв болгосон байна. 1927 онд Ардын засгийн газрын шийдвэрээр хошуу тамгын нэрийг өөрчилж, одоогийн Архангай аймгийн Хотонт, Өвөрхангай аймгийн Хужирт, Зүйл, Өлзийт, Сант, сумдыг хамарсан Зүүн-Өлзийт сумыг байгуулжээ. 1929-1930 онуудад Ардын Засгийн газраас нутгийн захиргааны дүрмийг шинэчлэн орон нутгийн засаг захиргааны байршилтад өөрчлөлт хийж, БНМАУ-ын Бага Хурлын тэргүүлэгчийн 1931 оны 2 дугаар сарын 7 ны өдрийн 5 дугаар тогтоолоор Цэцэрлэг мандал уулын аймгийн Өлзийт уулын хошуунаас Сант сумыг байгуулж, “Тагна” хэмээх газар төвлөрүүлэн намын товчоо, захиргаа 1 эсгий гэр, эд хэрэглэгчдийн хоршоо 6 ханатай нэг гэрт байрлан ажил хэргээ явуулж эхэлсэн. Сумын анхны даргаар Баянгол сумын харьяат Малчин эмэгтэй Г.Раахүү, нарийн бичгийн даргаар Сант сумын харьяат Т.Дамдинсүрэн нар ажилласан байна.
Газар зүйн байршил	Сант сум нь өөрийн аймгийн сумдууд Баянгол, Зүүнбаян-Улаан, Өлзийт, Есөнзүйл, Баян-Өндөр, Дундговь аймгийн Эрдэнэдалай, Сайхан-Овоо сумдтай хиллэдэг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	3,357	3,242
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	256,406.0 га	
Сумын төвийн нэр	Сант сум	
Засаг захиргааны хуваарь	Туяа, Арвайн тал, Хүрэмт, Урт, Ихбулаг, Алтан тал гэсэн 6 багтай.	
Алдар гавьяатнууд	Ономжавын Аюур-Улсын арслан Цэдэвсүрэнгийн Тогоо-Хошууч генерал	
Онцлох байгаль, түүхийн	Тус сум Монголын гучин гурван говийн хойт хэсэг Домбон Зээрэн,	

дурсгалт газар	Шагшуургын уужим говиуд, Сант, Шанд, Зодох, Эмээлт /далайн түвшинөөс дээш 1,543 м /, Баян /далайн түвшнээс дээш 1,325 м/, Бургатай /далайн түвшнээс дээш 1633 м/ зэрэг үржил шимт үргэлжилсэн нурууд, Далайн түвшнээс дээш 1,721 өндөр өргөгдсөн Өгцөг уул, Улаан хадны хавчил, агуй, Эрдэнэ овоо зэрэг үзэсгэлэнт байгальтай. Эртний булш, хиргисүүр олонтойгоос гадна Гурван дуган, 100 гаруй лам шавилан суудаг байсан Зээрэнгийн хийдийн туурь, Түрэгийн үеийн хөшөө бичээс түүхэн дурсгалт газруудтай.	
Төрийн албан хаагчдын тоо, шилжилт хөдөлгөөн		134
	Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд	
Өрхийн тоо	1,036	1,003
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	Цахилгаан эрчим хүчний төвлөрсөн системд холбогдсон.	
Төрөлтийн тоо	71	67
Нас баралтын тоо	22	24
Шилжилт хөдөлгөөн	Шилжин явсан 115 хүн	
Гэрлэлт/цуцлалтын тоо	Гэрлэлт-10 Цуцлалт-0	Гэрлэлт-8 Цуцлалт-0
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	6	0
	Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд	
Мал бүхий өрх		
Малчин өрх	913	897
Малчдын тоо	1,294	1,288
Малын тоо	251,365	259,513
Хуулийн этгээдийн тоо /2023-I/2024-I улирлаар/	22	23
Бусад	ХХААХҮЯ, МҮОНРТ-ээс шалгаруулдаг "Алтан төлийн эзэн"-ээр Сант сумын Залаа 4 дүгээр багийн Малчин өрх Бадамсамбуугын Эрдэнэсайханых шалгарсан.	

13.ӨВӨРХАНГАЙ АЙМГИЙН ТАРАГТ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

	Тойм лавлагаа	
Товч түүх	1923-1924 оны заагаар хуучин төрийн байгууллагыг ардчилсан сонгуулийн үндсэн дээр өөрчлөн байгуулахад Сайн ноён хан аймгийн Агь Үйзэн вангийн хошууг Цэцэрлэг мандал уулын аймгийн Арвайхээрийн хошуу гэж нэрлэн тус хошууг Ахар уул, Тарагт гол, Зүүн гол, Орхон гол, Дэлгэрэх булаг, Халуун ус, Марз бүрд, Төгрөг нуур, Халуун ус, Мөнх булаг, Өрхтэй, Хонхор гэсэн 18 сумтай шинэчлэн байгуулсны төвийн сум нь Тарагт сум болж одоогийн Туяа багийн Тарагтын гол дээр байгуулагджээ. 1931 онд засаг захиргааны өөрчлөлтөөр хошуудыг татан буулгахад Арвайхээрийн хошууг Тарагт, Төгрөг, Зүүнбаян-Улаан, Өндөр-Өнц, Гучин-Ус гэдэг 6 сум болгон зохион байгуулсны нэг нь юм.	
Газар зүйн байршил	Тарагт сум нь баруун талаараа Хайрхандулаан сумтай, баруун хойд талаараа Уянга сумтай, хойд зүүн талаараа Зүүнбаян-Улаан сумтай, өмнө талаараа Баянгол, Төгрөг сумтай, баруун урд талаараа Гучин-Ус сумдтай хиллэдэг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	3,261	3,099
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	339,500 га	
Сумын төвийн нэр	Тарагт сум	

Засаг захиргааны хуваарь	Туяа, Арвайн тал, Хүрэмт, Урт, Ихбулаг, Алтантал гэсэн 6 багтай.	
Алдар гавьяатнууд	Цэдэвийн Банди-Улсын арслан Пэлжидийн Гэндэн-БНМАУ-ын Бага Хурлын дарга, МАХН-ын Төв хорооны нарийн бичгийн дарга, Гадаад явдлын яамны сайд, Монгол Улсын Ерөнхий сайд Данзангийн Лүндээжанцан-УБХ-ын гишүүн, УИХ-ын гишүүн (1992-2020) Донровын Намдаг-Төрийн хошой шагналт зохиолч Баярхүүгийн Ичинхорлоо-Болор цомын эзэн	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	Тараг сумын нутагт нэн эртний үеэс хүн амьдарч байсан ул мөр болох чулуун ба хүрэл, төмөр зэвсгийн үеийн дурсгалууд, чулуу, хүрэл, зэвсгүүд, хутаг, хадны сүг зураг олон бий. Хүрэмтийн халуун рашаан, Хунтын гармын чулуун хөшөө, Бажийн дөрвөлжин бичээст чулуу, Хадатын гуяын хөшөө, Арвайхээр морины хөшөө, Төрийн зүтгэлтэн П.Гэндэн агсны төрсөн газарт босгосон дурсгалын самбар зэргийг нэрлэж байна. - Хүрэмтийн халуун рашаан - Хангайн овоо - Авзага хайрхан - Домогт бөх борхой бүргэд - Арвай хээрийн тал - Монгол түмний морины их шүтээн	
Төрийн албан хаагчдын тоо, шилжилт хөдөлгөөн		142
	Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд	
Өрхийн тоо	1,033	1,028
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	Тус сум нь төвийн эрчим хүчний системд холбогдсон.	
Төрөлтийн тоо	70	67
Нас баралтын тоо	13	20
Шилжилт хөдөлгөөн	Шилжин явсан 162 хүн	
Гэрлэлт/цуцлалтын тоо	Гэрлэлт-8 Цуцлалт-2	Гэрлэлт-5 Цуцлалт-2
ЕБС-ийн бүлэг дүүргэлт		
ЕБС-ийн сурагч-багшийн тооны харьцаа	50 багш, ажиллагсад 617 суралцагч	
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	15	13
Ажилгүйдлын түвшин	2023 оны байдлаар ажилгүй иргэн 873 байна.	
	Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд[40]	
Малчин өрх	973	999
Малчдын тоо	1,367	1,450
Малын тоо	248,287	278,622
Хуулийн этгээдийн тоо	Төрийн байгууллага 120 Хувийн хэвшил 1366	
Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид	Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгч 51 иргэн	
Орон нутгийн төсвийн нийт зарлага	Орон нутгийн төсвийн нийт зарлага 1,524.4 сая төгрөг.	
Уул уурхай	Тус сум ашиглалтын 2, хайгуулын 7 тусгай зөвшөөрөл эзэмшдэг. Баянгол, Гучин-Ус, Тараг, Төгрөг сумыг хамарсан хайгуулын 1 тусгай зөвшөөрөлтэй.	

14.ӨВӨРХАНГАЙ АЙМГИЙН ТӨГРӨГ СУМЫН НИЙГЭМ,

[40] https://cdn.greensoft.mn/uploads/users/4539/files/Document%2029.pdf

ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	1707 онд Сайн ноён Шамбын хоёрдугаар отгон хөвгүүн Цэрэндашид нэгэн хошууны газар нутаг, хүн ам, мал сүрэг таслан өгснөөр Сайн ноён хан аймгийн Үйзэн засгийн хошууг анх байгуулжээ. 1924 онд явагдсан орон нутгийн захиргааны ардчилсан өөрчлөлтөөр Үйзэн вангийн хошууг Арвайхээрийн хошуу хэмээн нэрлэж тус хошууг 18 сумтай шинэчлэн зохион байгуулсны дотор Төгрөг сум орсон юм. Төгрөг сум нь 1924 оны 6-р сард одоогийн Гучин ус сумын ихэнх хэсгийн хамарч байгуулагдсан. Өвөрхангай аймгийн Төгрөг сум нь 1924 онд “Сайн төгрөг” гэдэг газар байгуулагдсан бөгөөд 1939 оны намар “Сайн төгрөг”-өөс нүүж Хоолт гэдэг газар төвлөрөн суурьшсан. Хуучнаар Сайн ноён хан аймгийн Үйзэн вангийн хошуу.
Газар зүйн байршил	Төгрөг сум нь Өвөрхангай аймгийн нутгийн зүүн урд хэсэгт Богд, Гучин-Ус, Тарагт, Баянгол сумд болон Дундговь аймгийн Сайхан-Овоо, Өмнөговь аймгийн Мандал-Овоо сумтай хиллэдэг.

	2022	2023
Хүн амын тоо	2,635	2,525
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	546,688 га	
Сумын төвийн нэр	Төгрөг сум	
Засаг захиргааны хуваарь	Хоолт, Их-Ус, Мазар, Сайнтөгрөг, Баян гэсэн 5 багтай.	
Алдар гавьяатнууд	Лувсанцэрэнгийн Аюуш -БНМАУ-ын хөдөлмөрийн баатар Ц.Бямба-Отгон-Монгол Улсын гарди Тус сумаас Монгол улсын баатар Лувсанцэрэнгийн Аюуш, эрдэмтэн доктор Г.Лувсан, Гавьяат хуульч Б.Раапэл, Гавьяат нэгдэлчин, Улсын аварга Малчин С.Пунцаг, Гавьяат багш Д.Рэнцэн, С.Даваасүрэн, С.Шийрэв-Адъяа, Ж.Балжинням, Д.Мөнхдэмбэрэл, Д.Доёддорж, нарын эрдэмтэд , Монгол улсын начин Т.Самдан /том/, Т.Самдан /бага/, Улсын аварга Малчин О.Дондовжанцан, С.Сантүндэв, Г.Оргодол, Т.Батсүрэн, Улсын аварга мэргэжилтэн Ш.Өлзийбат, Улсын аварга тээвэрчин О.Цэгмид, Аварга Малчин Ж.Батбаяр зэрэг олон алдартнууд төрөн гарсан.	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	Төгрөг суманд түүх соёл дурсгалт газрууд болон түүхийн домогт газрууд олон бий. Лам хуврагууд нямба хийж байсан орж гарах гарц бүхий хэд хэдэн агуйг багтаасан туурь буюу Дэмчигийн сүм гэж нэрлэгдсэн газар, Номтын бууцны зураг, Жимгэрийн хөшөө, Эмээлийн хөшөө, Эртний мазар хотын туурь, дарь эхийн жас, Хиргисүүр мөн эрдэнэ хайрхны нүүрст гэдэг газар археологийн ховор дурсгал болох эртний амьтны чулуужсан яс, мод байдаг. Түүхэн домогт газрууд нь Даваашагдарын уяа, Цагаан ботго, Бор ботго, Мазар, Бэлгих, Сайнтөгрөг, Хоолт, Борхойн тээг, Шаа хайрхан, Ахар, Угалз, Долоон толгойт, Дэрсэн хүнт шонхор, Хаяа нуур, Аман ус, Могой гэх мэт 20 гаруй түүхэн домогт газрууд байдаг.	
Төрийн албан хаагчдын тоо, шилжилт хөдөлгөөн		124

Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	837	807
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	Тус сум нь төвийн эрчим хүчний системд холбогдсон.	
Төрөлтийн тоо	53	49
Нас баралтын тоо	10	12

Шилжилт хөдөлгөөн	Шилжин явсан 110 хүн	
Гэрлэлт/цуцлалтын тоо	Гэрлэлт-14 Цуцлалт-0	Гэрлэлт-8 Цуцлалт-0
ЕБС-ийн бүлэг дүүргэлт		
ЕБС-ийн сурагч-багшийн тооны харьцаа	50 багш, ажиллагсад 617 суралцагч	
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	0	1
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
Мал бүхий өрх		
Малчин өрх	635	640
Малчдын тоо	988	978
Малын тоо	185,032	182,436
Хуулийн этгээдийн тоо		
Уул уурхай	Тус сум ашиглалтын 1 тусгай зөвшөөрөл эзэмшдэг. Баянгол, Гучин-Ус, Тарагт, Төгрөг сумыг хамарсан хайгуулын 1 тусгай зөвшөөрөлтэй.	

15.ӨВӨРХАНГАЙ АЙМГИЙН УЯНГА СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	Тус сум нь 1931 онд байгуулагдсан, хуучнаар Сайн ноён хан аймгийн Ханхөгшиний хошуу. 1953 онд Жаргалантын зам, 1956 онд Өрнөлт, Бадрал нэгдэл байгуулагдан улмаар 1962 онд гурван нэгдлийг нэгтгэн Өрнөлт нэгдэл болгон хөгжүүлжээ. Тус сум нь сарлагаараа улсад тэргүүлдэг сарлагийн сүү тос болон Уянга хийцийн гэрийн эрээн модоороо улсдаа алдартай юм. Уянгачуудын түүхэн он цагийн уртад бүтээсэн бүтээл, хичээл зүтгэл, гавьяат үйлсийг үнэлэн үзэж сум байгуулагдсаны 90 жилийн ойг тохиолдуулан Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн зарлигаар *Монгол Улсын төрийн дээд шагнал "Алтан гадас"* одонгоор шагнасан.	
Газар зүйн байршил	Баянхонгор аймгийн Өлзийт болон Өвөрхангай аймгийн Нарийнтээл, Бат-Өлзий, Зүүнбаян-Улаан, Тарагт, Хайрхандулаан сумтай хиллэдэг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	9,363	9,247
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	313,936.0 га	
Сумын төвийн нэр	Уянга сум	
Засаг захиргааны хуваарь	Жаргалант, Таац, Шивээ-Овоо, Шуранга, Бадрал, Бөөрөлжүүт, Өлт, Онги гэсэн 8 багтай.	
Алдар гавьяатнууд	Т.Намнансүрэн- Монгол Улсын анхны ерөнхий сайд, Сайн ноён хан, хошой чин ван Х.Гантулга-Улсын харцага Г.Бүддорж-Шагайн харвааны Монгол Улсын үлэмж дархан мэргэн	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	Өвөрмөц сонин тогтоцтой хад чулуу, үзэсгэлэнт байгальтай. Онгийн түрэг бичээс, Оньдолтын Хүн булш, Өвөрхангайн түрэг бичээс, Арслан хааны хотын туурь буюу Олон сүмийн хөл зэрэг түүх, соёлын дурсгалтай. Хангайн нурууны Жаргалант, Тооройт, Ив зэрэг далайн түвшнээс дээш 3230 метр өндөр өргөгдсөн уулс, Таац, Онгийн хөндий, Найман нуур, Битүүт, Хятруун. Шурангийн улаан цохио зэрэг байгалийн үзэсгэлэнт газруудтай, алт, эрдэнийн чулуу, хүрмэн чулуу зэрэг байгалийн баялагтай.	
Төрийн албан хаагчдын		344

тоо, шилжилт хөдөлгөөн		
Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	2,768	2,726
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	Сумын төв нь 1990 онд, Бадрал, Жаргалант баг нь 2012 онд Төвийн эрчим хүчний системд холбогдсон. Одоо сумын төвд 10/04 ква-ийн дэд станц 8 ширхэг, 5/04кв-ын дэд станц 2, нийт 10 дэд станц ажиллаж байна.	
Төрөлтийн тоо	189	195
Нас баралтын тоо	64	53
Шилжилт хөдөлгөөн	Шилжин явсан 116 хүн	
Гэрлэлт/цуцлалтын тоо	Гэрлэлт-39 Цуцлалт-7	Гэрлэлт-24 Цуцлалт-12
ЕБС-ийн бүлэг дүүргэлт	18 бүлэг	
ЕБС-ийн сурагч-багшийн тооны харьцаа	183 багш, ажиллагсад 1,745 суралцагч	
	ЕБ-ын 12 жилийн 3 дунд сургуультай. 2019 онд улсын төсвийн 951,648.1 мян.төг-ийн хөрөнгө оруулалтаар Жаргалант багт 120 хүүхдийн суудалтай сургууль баригдан ашиглалтад орсон байна. 2017 онд 70 хүүхдийн дотуур байр ашиглалтад орж одоогоор 108 хүүхэд амьдарч байна.	
ЕБС-ийн дотуур байрны тоо, дүүргэлт	Дотуур байр-1 Хүүхэд-108	
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	23	28
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
Малчин өрх	1,864	1,872
Малчдын тоо	2,923	2,915
Малын тоо	311,552	343,716
Хуулийн этгээдийн тоо	Тус суманд одоогоор төрийн захиргаа, боловсрол, эрүүл мэнд, урлаг, соёлын чиглэлээр 9 төсвийн байгууллага, Мал эмнэлэг, банк санхүү, харилцаа холбоо, худалдаа үйлчилгээ, талх нарийн боов, оёдлын үйлдвэрлэл, шатахуун түгээх, алт олборлолтын чиглэлээр 70 гаруй аж ахуйн нэгж үйл ажиллагаа явуулж байна.	
Уул уурхай	Тус суманд ашиглалтын 8 тусгай зөвшөөрөл олгогдсон.	

16.ӨВӨРХАНГАЙ АЙМГИЙН ХАЙРХАНДУЛААН СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	Засаг захиргааны шинэ зохион байгуулалт явагдсан 1931 онд Өвөрхангай аймаг байгуулахад 7 сумыг нэгтгэж Хайрхандулаан, Гүннарийн гэсэн 2 сум болгон байгуулсан байна. Гүннарийн сумыг 1961 онд Хайрхандулаан суманд нэгтгэжээ.	
Газар зүйн байршил	Хайрхандулаан сум нь Өвөрхангай аймгийн нутгийн баруун хэсэгт, баруун урд талаараа Нарийнтээл, хойд талаараа Уянга, зүүн талаараа Тарагт, урд талаараа Гучин-ус сумтай хиллэдэг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	3,465	3,364
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	413,770.0 га	
Сумын төвийн нэр	Марзат сум	
Засаг захиргааны хуваарь	Бурхант, Нарт, Эмээлт, Дэрсэн хонхор, Аргуйт, Марзат гэсэн 6 багтай.	

Алдар гавьяатнууд[41]	**Ардын хувьсгалын партизанууд:** 1. Түндэвийн Дэндэв 2. Тогоочийн Гэндэн 3. Дамдины Базар 4. Пагамын Гэндэн **Хувьсгалт тэмцлийн ахмад зүтгэлтнүүд**: 1. Дэмчигийн Дэгиддорж 2. Дамдины Пунцагдорж 3. Базарын Галсан 4. Мөнхийн Цэдэндорж 5. Тоомойн Лувсандорж 6. Гэндэнгийн Галсандаш 7. Цагаанбандийн Доржготов 8. Баянжаргалын Нацагдорж 9. Жанцаны Амгаабазар **Улсын Бага Хурлын гишүүн, АИХ-ын депутат, Улсын Их Хурлын гишүүн:** 1.Даржаагийн Дуламдорж /1924 он Улсын I их хурлын төлөөлөгч, Улсын бага хурлын гишүүн/ 2. Түмэнбалжирын Янжмаа /1940 он Улсын YIII ИХ-ын төлөөлөгч, УБХ-ын гишүүн/ 3. Цэдэндашийн Нангид /1951 он/ 4. Баньдхүүгийн Цэрэннадмид //1951,1954,1963,1966,1969 он/ 5. Дэмчигийн Дэгиддорж /1954,1957 он/ 6. Базарын Галсан //1960 он/ 7. Цэдэндагвын Юнгэргиймаа /1963 он/ 8. Мөнхийн Цэдэндорж /1969 он/ 9. Түмэнбалжирын Түвдэнцэрэн /1973 он/ 10. Цэдэндагвын Сандуйбазар /1986 он/ 11. Цэрэндэгидийн Охинтогтох /1990 он/ 12. Гянын Дамдиндорж /1990 он/ 13. Мичидийн Адъяатулгат /1990 он/ 14. Хэнмэдхэвийн Дашзэвэг /1996-2000 он/ Улсын их хурлын гишүүн Мөн Ж.Лхүмбэ, Г.Сэмбэ нар УБХ-ын гишүүн байжээ. 15. Мигиддоржийн Батчимэг /2012 оноос УИХ-ын гишүүн/ 16. Дуламдоржийн Тогтохсүрэн /2016 оноос УИХ-ын гишүүн/
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар[42]	• Бургастын буган хөшөө • Бор ламын агуй • Говийн гурван эрэлчин хөшөө • Гозгорын бэлийн буган хөшөө • Дугана буудал • Мааний үсэгтэй цохио • Манцуйт хөшөө • Ногоон хөвийн уяа • Увшхай хөшөө • Хөгшин тээлийн хөшөөний бичээс • Хувилай хааны цэргийн хотхон
Төрийн албан хаагчдын тоо, шилжилт хөдөлгөөн	133
Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд	
Өрхийн тоо	1,074 1,047
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	Сум нь Төвийн эрчим хүчний системд холбогдсон. Сумын төв дээр 2004 онд баригдсан 110/35/10квт-ийн дэд станцтай.
Төрөлтийн тоо	70 59
Нас баралтын тоо	21 26
Шилжилт хөдөлгөөн	Шилжин явсан 101 хүн
Гэрлэлт/цуцлалтын тоо	Гэрлэлт-9 Гэрлэлт-5 Цуцлалт-1 Цуцлалт-1

[41] http://khairkhandulaan.ov.gov.mn/бахархалт-хүмүүс
[42] http://khairkhandulaan.ov.gov.mn/түүхэн-дурсгалт-газар

ЕБС-ийн бүлэг дүүргэлт	18 бүлэг	
ЕБС-ийн сурагч-багшийн тооны харьцаа	51 багш, ажиллагсад 470 суралцагч	
ЕБС-ийн дотуур байрны тоо, дүүргэлт	Дотуур байр-1 Хүүхэд-51	
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	17	8
Ажилгүйдлын түвшин		
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
Малчин өрх	740	727
Малчдын тоо	1,242	1,217
Малын тоо	237,311	265,748
Хуулийн этгээдийн тоо	Сумын хэмжээнд нийт 22 аж ахуйн нэгж, байгууллага, иргэн үйл ажиллагаа явуулж байна.	
Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид, ААН	Газар тариалангийн үйлдвэрлэл эрхэлдэг 1 хоршоо, 1 бүлэг, 41 иргэн, Оёдол, гутал үйлдвэрлэлийн чиглэлээр 1 хоршоо, 4 иргэн, дугуй засвар 2 иргэн, төмөр хийц, гагнуурын чиглэлээр 2 иргэн, эсгий үйлдвэрлэлийн чиглэлээр 2 иргэн, модон эдлэлийн чиглэлээр 2 иргэн, туслах аж ахуй эрхэлдэг 5 иргэн, худалдаа, үйлчилгээний чиглэлээр 2 хоршоо, 17 иргэн тус тус ажиллаж байна.	
Орон нутгийн төсвийн нийт зарлага	Орон нутгийн нийт төсвийн зардал нь 288.5 сая төгрөг байна. Нийт зардлын 63% нь цалин, 7% нь нийгмийн даатгалын шимтгэл, 19.4% нь урсгал шилжүүлэг, 10.6% нь бусад зардал эзэлж байна.	
Уул уурхай	Тус суманд ашиглалтын 2, хайгуулын 10 тусгай зөвшөөрөл олгогдсон.	

17.ӨВӨРХАНГАЙ АЙМГИЙН ХАРХОРИН СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	Монгол Улсын түүх, соёлын өлгий, байгалийн үзэсгэлэнт тогтоц бүхий Орхоны хөндий дэх эртний Монголын эзэнт гүрний нийслэл Хархорум хотын туурийн залгаа байрлана. Хархорин хот нь анх БНМАУ-ын Сайд нарын зөвлөлийн 1956 оны 4 дүгээр сарйн 13-ны өдрийн 256 дугаар тогтоолоор үр тарианы чиглэлийн “Хархорин” нэртэй сангийн аж ахуй байгуулагдсан. 1957 оны 12 дугаар сард Хархорин сумын АДХГЗ байгуулагдаж, Архангай аймгийн харьяаллаас Өвөрхангай аймгийн харьяалалд шилжүүлсэн байна. УИХ-ын 1994 оны 58 дугаар тогтоолоор аймгийн зэрэглэлтэй хот, 2003 оны 1 дүгээр тогтоолоор Хангайн бүсийн тулгуур төв хот болсон.	
Газар зүйн байршил	Сумын нутаг дэвсгэрийн баруунаар Архангай аймгийн Хотонт, хойд талаараа мөн аймгийн Хашаат, зүүн урдуур өөрийн аймгийн Бүрд, Зүйл, урд талаараа Хужирт сумуудтай тус тус хиллэдэг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	12,170	11,908
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	224,116 га	
Сумын төвийн нэр	Хархорин сум	
Засаг захиргааны хуваарь	Вангийн-Овоо, Ганган-Орхон, Эрдэнэтолгой, Нарийн хүр, Онгоцон-Ухаа, Жалбаа, Шанх, Орхон гэсэн 8 багтай.	
Алдар гавьяатнууд	Зэвэгийн Ойдов-Монгол Улсын Хөдөлмөрийн баатар Осорхүүгийн Батмөнх-УИХ-ын гишүүн (1992-1996), аймгийн засаг дарга асан (1996 оноос Аймгийн засаг даргаар 2 удаа томилогдон ажилласан) Цэрэнбалжидийн Дашзэвэг-Дэслэгч генерал	

Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	Лодонгийн Намсрай-Хошууч генерал **Түүх соёлын дурсгалууд** - Эрдэнэ зуу музей, хийд -Хархорум хотын туурь - Шанхын хийд - Мойлтын ам - Орхон-7 палеолитийн дурсгал (62.000–20.000 жилийн өмнө) - Гүмбийн дэнж дэх буган хөшөө ба эртний булш оршуулга - Бага Эрээний хүн чулуу - Бумбатын өврийн хүн чулуу - Хархорумын нэгдүгээр монгол бичээс. - Бага арцатын монгол булш - Жаргалантын хиргисүүр - Маамуу толгойн булш	
Төрийн албан хаагчдын тоо, шилжилт хөдөлгөөн	673	
Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	3,663	3,590
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	Төвийн эрчим хүчний системд холбогдсон. 35 кв-ын -27,6 км ЦДАШ, 10 кв-ын ЦДАШ- 27,6 км, 0.22-0.4 кв-ын 57кмЦДАШугамтай. Нэгдсэн цахилгаан шугам сүлжээнд 5 багийн 2468 өрх холбогдсон.	
Төрөлтийн тоо	231	234
Нас баралтын тоо	78	83
Шилжилт хөдөлгөөн	Шилжин явсан 262 хүн	
Гэрлэлт/цуцлалтын тоо	Гэрлэлт-60 Цуцлалт-12	Гэрлэлт-55 Цуцлалт-9
ЕБС-ийн бүлэг дүүргэлт	98 бүлэг	
ЕБС-ийн сурагч-багшийн тооны харьцаа	254 багш, ажилчин 2,823 суралцагч	
ЕБС-ийн дотуур байрны тоо, дүүргэлт	Дотуур байр-2 Хүүхэд-232	
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг	61	77
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
Мал бүхий өрх,	109	
Малчин өрх,	1,101	1,104
Малчдын тоо	1,654	1,704
Малын тоо	307,633	274,557
Хуулийн этгээд, ААН-ын тоо	Сумын хэмжээнд 2023 онд 256 аж ахуйн нэгж байгууллага, 35 үйлдвэрлэл эрхэлж байна.	
Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид	103 иргэн худалдаа үйлчилгээний чиглэлээр ажиллаж байна.	
Орон нутгийн төсвийн нийт зарлага	Санхүүгийн дэмжлэгээр 1,125,247.1 мян.төг, ЗДТГ-ын өөрийн орлого 35,900.0 мян.төг, орон нутгийн байгууллагууд 2,057,403 мян.төг, тусгай зориулалтын шилжүүлгийн байгууллагууд 1,566,543 мян.төг санхүүжилт тус тус авч, сумын нийт төсвийн гүйцэтгэл 5,161,655.2 мянган төгрөг зарцуулсан.	

18.ӨВӨРХАНГАЙ АЙМГИЙН ХУЖИРТ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа	
Товч түүх	Хужирт сум нь Илдэн бэйлийн хошууны хэсэг. Автай сайн хааны хүү Бахарай баатар түүний хөвгүүн Цогт хун тайжийн ач Сутай Илдэнгийн албат байжээ.

	1725 онд Түшээт хан аймгаас 19 хошуу таслан Сайн ноён хан аймгийг байгуулахад Илдэн бэйлийн хошуу нь Сайн ноён хан аймгийн харьяанд орж Хужирт-Агь сум үүссэн түүхтэй. 1931 онд Халуун-Ус сум нэртэйгээр Архангай аймгийн харьяанд байгуулагдаад 1934 оны 5-р сард Өвөрхангай аймагт шилжин Хужирт сум нэртэй байгуулагдсан.	
Газар зүйн байршил	Архангайн Хотонт, Өвөрхангай аймгийн Хархорин, Есөнзүйл, Өлзийт, Бат өлзий, Зүүнбаян-Улаан сумдтай хиллэдэг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	6,728	6,568
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	**171,782.0 га**	
Сумын төвийн нэр	Хужирт сум	
Засаг захиргааны хуваарь	Өвөрмодот, Уужим, Бэрх, Шивээт, Шунхлай, Дулаан гэсэн 6 багтай.	
Алдар гавьяатнууд[43]	Цэрэнпилийн Гомбосүрэн-Дипломатич Донровын Долгорсүрэн-Монгол Улсын заан Гаваагийн Батхүү-УИХ-ын гишүүн, УИХ-ын дэд дарга асан Долгорсүрэнгийн Дагвадорж-Асашёорюү Долгорсүрэнгийн Сумъяабазар-Улсын аварга, УИХ-ын гишүүн /2012-2020/	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	Өндөр Сант, Мойлт, Гуа, Ац, Дулаан, Өвөрмодот, Ханги, Битүүхэй, Мухдаг зэрэг уул нуруу, Орхон, Хужирт, Бургас, Тээл, Харз зэрэг тунгалаг уст голууд, Олон бүрд, Хар бүрд, Бөөрөг зэрэг нуур цөөрмүүд, Үүрт, Шороот, Мойлт, Цувирай, Танхилагт зэрэг халуун рашаан, булгуудтай. Үүртийн тохой, Хүрмэн чулуу, Асгатын энгэр, Хангийн тогоо, Битүүхэй зэрэг байгалийн үзэсгэлэнт сайхан газрууд, Өндөр сант, Дулааны Ёл, Ханги зэрэг сарьдаг өндөрүүдтэй.	
Төрийн албан хаагчдын тоо	263	
	Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд	
Өрхийн тоо	1973	1973
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	Төвийн эрчим хүчний системд холбогдсон. Сумын төв дээр 110/35/10 квт-ын 2 дэд станцтай.	
Төрөлтийн тоо	132	113
Нас баралтын тоо	46	52
Шилжилт хөдөлгөөн	Шилжин явсан 160 хүн	
Гэрлэлт/цуцлалтын тоо	Гэрлэлт-15 Цуцлалт-4	Гэрлэлт-15 Цуцлалт-5
ЕБС-ийн бүлэг дүүргэлт	**42 бүлэг**	
ЕБС-ийн сурагч-багшийн тооны харьцаа	98 багш **1,282** суралцагч	
ЕБС-ийн дотуур байрны тоо, дүүргэлт	Дотуур байр-2 Хүүхэд-160	
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг (2021, 2022 он)	21	11
Ажилгүйдлын түвшин	Суманд бүртгэлтэй ажилгүй 117 иргэн. Нийт ажилгүй иргэдийн 59 хувь нь эмэгтэй. Бүртгэлтэй ажилгүй иргэдийг боловсролын түвшнээр нь авч үзвэл 21% дээд, 5% тусгай дунд, 49% бүрэн дунд, 19% бүрэн бус дунд, 6% бага буюу боловсролгүй хүмүүс тус тус эзэлж байна. Мөн сумын хэмжээнд албан бусаар хөдөлмөр эрхлэгчдийг хөдөлмөр эрхлэлтийн байдлаар нь авч үзвэл 79% нь хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид, 3 хувь нь ажил олгогч үлдсэн 18 хувь нь өрхийн бизнест цалин хөлсгүй оролцогч байна.	

[43] https://news.mn/r/532283/

Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
Малчин өрх	1,271	1,270
Малчдын тоо	2,013	2,001
Малын тоо	259,829	247,770
Хуулийн этгээд, ААН-ын тоо	52	59
2023-1, 2024-1 улирал	Хужирт сумын хэмжээнд нийт үйл ажиллагаа явуулж буй 38 аж ахуй нэгж байгууллага, 6 төсвийн байгууллага, 2 банк, 1 шашны байгууллага, 3 ШТС-тай.	
Хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчид	Тус суманд нийт 50 аж ахуй нэгж, байгууллага ажиллаж байгаагаас “Хужирт рашаан сувилал” ХХК, “Жем-Хужирт” ХХК, “Элма-Хужирт” ХХК, зэрэг томоохон аж ахуй нэгжүүд үйл ажиллагаа явуулж хүрээгээ тэлэн сумын эдийн засгийн бүтцэд томоохон нөлөө үзүүлж байна. Суманд Талх нарийн боовны цех-5, оёдол эсгүүрийн 3, гутал засвар, буриад болон монгол гутал үйлдвэрлэлийн 4, эсгийний үйлдвэрлэлийн 1, гэрийн мод үйлдвэрлэлийн 6, Блок үйлдвэрлэлийн 2, гагнуур төмөр хийц үйлдвэрлэх 3, гэх мэт том жижиг нийлсэн 30 гаруй үйлдвэр цех ажиллаж байна.	
Орон нутгийн төсвийн нийт зарлага	Орон нутгийн нийт төсвийн зардал нь 3013.0 сая төгрөг байна. Нийт зардлын 43.2 хувь нь цалин, 4.2 хувь нь нийгмийн даатгалын шимтгэл, 51.4 хувийг урсгал шилжүүлэг, 1.2 хувийг нь бусад зардал эзэлж байна.	

19.ӨВӨРХАНГАЙ АЙМГИЙН ӨЛЗИЙТ СУМЫН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ҮНДСЭН ҮЗҮҮЛЭЛТҮҮД

Тойм лавлагаа		
Товч түүх	Өлзийт сум нь 1931 онд байгуулагдсан бөгөөд хуучнаар Сайн Ноён хан аймгийн Илдэн бэйлийн хошууны нутаг. Тус сум нь хангайн нурууны зүүн үргэлжлэл өвөрт тал хээрийн бүсэд оршдог Ханги, Дулаан, Баруун Зүүн Өлзийт хайрхан зэрэг уул нуруудаар тойрсон нутаг. Төхөм, Жороо, Өндөр дэрс, Эхэн, дунд, адгийн цагаан зэрэг уужим тал хөндийтэй Сангийн далай, Зэгстэй, Горхи, Хүйсийн гол, Баруун, зүүн цэгээн, Хойд урд дунд бөөр тойром, Мөрөн, Улаан ам, Их, бага булаг, Яргайтын хайлан, Тахилагт, Асгат зэрэг хүн Малын ундаа болсон нуур тойром, гялтгануур жонш чулуун нүүрс зэрэг ашигт малтмалтай.	
Газар зүйн байршил	Есөн зүйл, Сант, Баян-Өндөр, Зүүнбаян–Улаан, Хужирт зэрэг сумдтай хиллэдэг.	
	2022	**2023**
Хүн амын тоо	2,252	2,156
Нутаг дэвсгэрийн хэмжээ	196,800 **га**	
Сумын төвийн нэр	Өлзийт сум	
Засаг захиргааны хуваарь	Борхошуу, Агуйт, Яргайт, Гуулин гэсэн 4 багтай.	
Алдар гавьяатнууд	Санжийн Довчин-Сангийн яамны сайд асан, дипломатч Нацагийн Жанцанноров-Төрийн хошой шагналт хөгжмийн зохиолч Чойжавын Лувсанжав-Гавьяат багш, Хэл шинжлэлийн нэрт эрдэмтэн, хүндэт профессор Дуламын Сугар-нэрт хуульч, Хууль зүйн дэд сайд, УИХ-ын гишүүн асан	
Онцлох байгаль, түүхийн дурсгалт газар	Яргайтын хийд -360 жилийн түүхтэй хийд.	
Төрийн албан хаагчдын		104

тоо		
Хүн ам зүй, нийгмийн үзүүлэлтүүд		
Өрхийн тоо	728	701
Цахилгааны эх үүсвэртэй өрхийн тоо	Төвийн эрчим хүчний системд холбогдсон.	
Төрөлтийн тоо	31	42
Нас баралтын тоо	15	14
Шилжилт хөдөлгөөн	Шилжин явсан 96 хүн	
Гэрлэлт/цуцлалтын тоо	Гэрлэлт-2 Цуцлалт-2	Гэрлэлт-3 Цуцлалт-0
ЕБС-ийн бүлэг дүүргэлт		
Бүртгэгдсэн гэмт хэрэг (2021, 2022 он)	6	4
Эдийн засгийн үзүүлэлтүүд		
Мал бүхий өрх		
Малчин өрх	650	638
Малчдын тоо	955	897
Малын тоо	188,849	188,301

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

- Үндэсний статистикийн хороо: https://www.nso.mn/mn
- Статистикийн мэдээллийн нэгдсэн сан: https://www2.1212.mn
- Монгол Улсын нийгэм, эдийн засгийн танилцуулга 2019-2023: https://www.nso.mn/mn/statistic/file-library/view/80622441
- Архангай аймгийн Статистикийн хэлтэс: https://arkhangai.nso.mn
- Баянхонгор аймгийн Статистикийн хэлтэс: https://bayankhongor.nso.mn
- Өвөрхангай аймгийн Статистикийн хэлтэс: https://uvurkhangai.nso.mn
- Архангай 100: товч түүх, 2023, УБ
- Архангай аймгийн цахим хуудас: https://arkhangai.gov.mn
- Баянхонгор аймгийн цахим хуудас: https://bayanhongor.gov.mn/mon
- Өвөрхангай аймгийн цахим хуудас: https://www.uvurkhangai.gov.mn
- Архангай аймгийн нийгэм, эдийн засгийн байдал (сар, улирлын бюллетен): https://medee.nso.mn:3005/api/articles/imagesCk/1708591952262-nso-Sariin%20bulleten_12.pdf
- Баянхонгор аймгийн статистикийн бюллетен): https://medee.nso.mn:3005/api/articles/imagesCk/1705632503285-nso-bylleteni-2023-11.pdf
- Өвөрхангай аймгийн нийгэм, эдийн засгийн байдал(сар, улирлын бюллетен): https://medee.nso.mn:3005/api/articles/imagesCk/1705301091603-nso-ST_zagvar_shine%20(1).pdf
- Сумдын цахим хуудаснууд